



## Een hamerstuk

Begin maart jl. verscheen de Mededeling van de Commissie van de Europese Gemeenschappen aan de Raad van Ministers inzake de aanpassing van de richtsnoeren voor het economische beleid voor het jaar 1972. In deze Mededeling wordt verslag gedaan van het onderzoek over het economisch-politieke beleid, zoals dat in het afgelopen jaar heeft plaatsgevonden en zoals dat in het lopende jaar, aangepast aan de eisen van de economische ontwikkeling, dient te worden gevoerd.

De Europese Commissie voorspelt binnen de Gemeenschap op middellange termijn economisch structurele problemen die, gepaard met de strijd om de verdeling van het nationale produkt, onder andere tot de inflatie bijdragen. Op korte termijn ziet de Commissie als voornaamste vraagstukken de consequenties van de vaststelling van de nieuwe pariteiten en de vertraging van de economische activiteit, gepaard met een forse stijging van kosten en prijzen.

Na deze constatering geeft de Commissie richtsnoeren voor de economische politiek op middellange termijn en voor het jaar 1972, gesplitst naar de lidstaten. Deze richtsnoeren stellen erg teleur. De Commissie heeft zich beperkt, zoals ze dat vaker deed, tot het formuleren van algemeenheden, die iedere doctoraal-student in de economie had kunnen bedenken. De regeringen van de lidstaten zullen er weinig aan hebben. Na lezing van de richtsnoeren krijgt men de indruk dat de Commissie van mening is dat regeringen de economische problemen in hun landen niet werkelijk doorzien.

Op middellange termijn moet de Gemeenschap zich volgens de Commissie in de eerste plaats beschermen tegen de internationale inflatoire krachten en in de tweede plaats is het zaak het evenwicht te handhaven tussen de ontwikkeling van de totale vraag en de expansie van de productiecapaciteit. Wil men dit bereiken dan moet, uiteraard, de gevraagde inspanning billijk over de sociale groepen worden verdeeld, aldus de Commissie, die besluit met te wijzen op het belang van de coördinatie van de macro-economische politiek. Hoe een en ander moet worden verwezenlijkt, heeft zij helaas niet vermeld.

Dezelfde soort algemeenheden staan vermeld in de richtsnoeren voor het in 1972 te voeren economische beleid. Zonder enige uitwerking komen onder andere de volgende aanbevelingen voor.

Wat betreft de vooruitzichten inzake de werkgelegenheid, de prijzen en de inkomens *lijkt* het volgens de Commissie wenselijk dat Nederland, Frankrijk en België bij de stimulering van de conjunctuur *behoedzaam* te werk gaan. Bovendien is het *raadzaam* dat een gemeenschappelijke gedragslijn wordt aangevaard ten aanzien van het relatieve gewicht dat thans moet worden toegekend aan het kredietbeleid en het begrotingsbeleid. De elf regels tekst die als toelichting hierop worden gegeven bieden weinig houvast. De Commissie besluit dit onderdeel met erop te wijzen dat een aanmerkelijke matiging van de stijging van prijzen en inkomens, zonder duurzame schade voor de economische groei, slechts kan worden bereikt, indien het beleid door de sociale partners wordt ondersteund. Ook dit advies is niet nieuw.

Degene die een uitwerking van de bovengenoemde aanbevelingen in de paragraaf over de afzonderlijke lidstaten verwacht, komt bedrogen uit. Voor Nederland is de Commissie van mening dat de economische problemen in hoofdzaak opgelost moeten worden door een zeer *behoedzaam* beheer van de overheidsmiddelen. Aanvullende overheidsuitgaven, bijv. ter voorkoming van meer werkloosheid, zullen moeten worden gefinancierd door bezuinigingen elders in de begroting. De begrotingstekorten mogen niet worden gefinancierd met monetaire middelen. Degene die de dagbladen enigszins volgt, weet dat deze aanbevelingen geenszins nieuw zijn. Het probleem is echter, dat men het niet eens kan worden over de uitvoering van deze, toch wel behoudende, aanbevelingen. Zolang de Europese Commissie niet de kracht heeft concrete maatregelen voor te stellen, die voor bepaalde lidstaten wel eens pijnlijk zouden kunnen aankomen, kunnen voor het voeren van een economisch-politiek beleid haar aanbevelingen m.i. achterwege blijven.

L.H.

# Inhoud

Een hamerstuk .....	301
<i>Drs. R. F. M. Lubbers:</i>	
Onmacht .....	303
<i>Drs. A. Nentjes:</i>	
De economisch-politieke consequenties van Professor Pen .....	304
<i>Prof. Dr. W. Brand:</i>	
Financiering van het onderwijs; wijs en onwijs in het onderwijs (III) .....	306
<i>R. J. Ovezall:</i>	
Inkomenspolitiek in de jaren zeventig .....	310
<i>Drs. J. A. Hartog:</i>	
De wereld als systeem .....	313
<b>Ingezonden</b>	
Metaalconflict is de wereld nog niet uit, door Prof. Dr. W. Albeda, met naschrift van A. F. van Zweeden .....	315
<b>Toets op taak</b>	
Voorhaven, door Drs. H. M. van de Kar .....	316
<b>Au courant</b>	
Vervolg van het matigingsproces, door A. F. van Zweeden .....	318
<b>Prognotities</b>	
„Le malade imaginaire” en de „brave new world”, door Drs. P. Ressaenaer .....	320
<b>Boekbespreking</b>	
Prof. Ir. L. H. de Langen: Het besturen van een onderneming, door Drs. P. van Zuuren .....	321
<b>Ontvangen publikaties</b> .....	322

# Onderzoek

is nodig. Het NEI heeft zich daarop sinds 1929 gericht. Naast het pure onderzoekwerk houdt het zich bezig met het uitvoeren van opdrachten van overheden en bedrijfsleven in binnen- en buitenland. Het heeft thans ervaring op vele gebieden, in een spreiding over 50 landen. Er heeft in die periode een specialisatie plaatsgevonden, maar door de samenwerking in teams van economen, econometristen, wiskundigen, sociologen, sociaal-geografen, stedenbouwkundig ingenieurs en civiel-ingenieurs wordt een brede aanpak van de problemen gewaarborgd.

**Redactie**

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.  
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.

Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.  
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

**Kopij voor de redactie:** in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

**Abonnementsprijs:** f 57,20 per jaar, studenten f 36,40, franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).  
Prijzen van dit nummer: f 1,50.  
Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

**Betaling:** giro 8408; Bank Mees & Hope NV, Rotterdam; Banque de Commerce, Koninklijk plein 6, Brussel, postcheque-rekening 260.34.

**Advertenties:** N. V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam, Lange Haven 141, Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Stichting  
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

**Onderzoekafdelingen:**

Balanced International Growth  
Bedrijfs-Economisch Onderzoek  
Economisch-Sociologisch Onderzoek  
Economisch-Technisch Onderzoek  
Industriële Vestigingspatronen  
Macro-Economisch Onderzoek  
Project-studies Ontwikkelingslanden  
Regionaal Onderzoek  
Statistisch-Mathematisch Onderzoek  
Transport-Economisch Onderzoek

# Onmacht

„Nationaal-economisch is het slecht voor de groei, als bedrijven zonder toekomstperspectief toch beslag blijven leggen op onze schaarse produktiefactor bij uitnemendheid „arbeid”. Ik hoor in ondernemingskringen nog wel eens het geluid, dat de met de afvloeiingsregeling gemoeide bedragen als zo afschrikwekkend worden ervaren, dat men pijnlijke beslissingen liever nog uitstelt. Als dat een grote omvang gaat aannemen lijkt het mij, dat overheid, werkgevers en werknemers aan de tafel moeten gaan zitten om te onderzoeken of daar niet oplossingen voor te bedenken zijn”.

Aldus minister Langman op 5 oktober 1970 bij een rede voor het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond.

Nu bij de sterk teruggelopen conjunctuur allerlei structurele problemen in de bedrijven manifest zijn geworden, lijkt bovenaangehaalde uitspraak een goed uitgangspunt voor het maken van enkele kanttekeningen bij een stuk onmacht in onze sociaal-economische orde. In een democratie, die wetten en regels ontwikkeld heeft om de macht van het kapitaal te remmen is het niet eenvoudig flexibele oplossingen te vinden voor die situaties, waarin het kapitaal onmachtig en zwak is.

Aan afvloeiingsregelingen zijn een aantal interessante aspecten te onderkennen. Vooreerst valt het op, dat aan ouderen bij ontslag een betere afvloeiingsregeling wordt toegekend. Hetzelfde geldt voor hen, die relatief veel diensttijd hebben. Deze categorieën hoeven uiteraard niet altijd samen te vallen. Het is voorshands niet erg duidelijk, waar de diensttijdclaim op berust. Zou zij teruggaan op een opvatting, dat aan de werknemer zoveel jaren „verdiend” is? Dit is echter juist in die situatie vaak niet het geval. Het element van de oudere leeftijd biedt een helderder aanknopingspunt. Het is moeilijker een nieuwe baan te vinden en bij het ontslag past dus een grotere schadeloosstelling.

Een afvloeiingsregeling heeft uiteraard als typisch kenmerk de collectiviteit. Het ontslag van één of enkelen wordt door een andere bril gezien. De bescherming van de werknemer zit daar in de normale procedure van ontslagvergunning via



het GAB. De motivering van het ontslag zal relatief vaker in de arbeidsprestatie van de man in kwestie zitten; het tekortschieten daarvan is moeilijker te bewijzen naarmate de werknemer langer in dienst is. Wanneer de ontslaaanvraag wordt gemotiveerd vanuit de wijziging of verdwijning van de functie zal gevergurd worden, dat intern door verschuivingen oplossingen worden gevonden. De stroefheid, waarmee aan dit uitgangspunt wordt vastgehouden, is in het algemeen recht evenredig met de leeftijd van de betrokken werknemer.

Bij collectief ontslag ligt de motivering in de gang van zaken in het bedrijf zelf. In zoverre nu de afvloeiingsregeling prikkelt om bij de selectie van die ontslagen zoveel mogelijk rekening te houden met sociale aspecten, ligt dit streven in het verlengde van de bovengenoemde stroefheid van de GAB's. Voor zover het alleen een pogen is, van een noodsituatie in een bedrijf zoveel mogelijk profijt te trekken, kan men van een dubieuze ontwikkeling spreken. De afvloeiingsregeling wordt nogal eens gemotiveerd, vanuit de stelling dat het management, het kapitaal, kennelijk gefaald heeft in haar beleid; hierbij valt aan te tekenen dat ook bij goed beleid collectief ontslag voor zal komen.

Het citaat aan het begin van deze column wijst overigens nog op een geheel ander aspect. Naast het reorganiserende bedrijf en de voor de werknemers opkomende vakverenigingen is ook de overheid, als hoedster van het algemeen belang, als derde partij in het geding. Vanuit het standpunt van de overheid zal

in het algemeen een zo optimaal mogelijke inschakeling van de arbeid een goede zaak zijn. Dit geldt zowel in een kapitalistisch als in een socialistisch systeem. Juist omdat in onze kapitalistische maatschappij de bescherming van de factor arbeid een zo voor de hand liggende en gerechtvaardigde bezigheid is, zal de overheid moeten toezien, dat niet juist hierdoor de arbeid ingeschakeld blijft in bedrijven of bedrijfs-onderdelen zonder toekomstperspectief.

Uiteraard kunnen er met name regionale belangen zijn om de arbeid *tijdelijk* op te weinig productieve arbeidsplaatsen ingeschakeld te houden. Maar ook dan is de overheid partij. Wanneer men de verantwoordelijkheid van bedrijf, vakverenigingen en overheid bij het beëindigen van bepaalde bedrijfsmatige activiteiten doordenkt, is het goed onderscheid te maken tussen de beslissing tot het ontslag en de (financiële) consequenties van dit ontslag.

Met betrekking tot de beslissing zelf zou men kunnen stellen, dat zodra de gemeenschap een algemeen belang wil laten prevaleren boven een bedrijfsbelang, dit tot uitdrukking moet komen in de bereidheid van de overheid de consequenties hiervan te trekken. Als een bedrijf wil sluiten, en de overheid acht dit niet of nog niet opportuun, dan zal de overheid de gevolgen van de voortzetting moeten dragen.

Met betrekking tot de financiële consequenties van afvloeiingsregelingen zal men in principe moeten stellen, dat dit slechts zeer gedeeltelijk een zaak van het bedrijf kan zijn. Zodra de financiële regeling zo omvangrijk wordt, dat de maatregel zelf niet wordt doorgevoerd, wat onherroepelijk óf zal leiden tot een desconfiture óf tot een blijvend te weinig productief inschakelen van arbeid, dan is dat een bedenkelijke zaak.

Bij het beoordelen van dit soort vragen moet bedacht worden, dat het niet alleen kan gaan om de sociale consequenties van wie wel ontslagen worden, maar ook om het economisch gezond kunnen functioneren van wat in stand blijft. Dit laatste is uiteindelijk ook een sociale waarde.

# De economisch-politieke consequenties van Professor Pen

DRS. A. NENTJES\*

In een recent artikel in dit blad heeft Professor Pen — tot dusver een vooraanstaand pleitbezorger van de economische groei — het boetekleed aangetrokken<sup>1)</sup>. Zijn betoog (in het spoor van Forrester en Meadows) komt neer op het volgende: economische groei gaat onvermijdelijk gepaard met vergiftiging van het milieu. Over niet al te lange tijd zal zich dit wreken in een totale vernietiging van het leven op aarde. Alleen door een proces van negatieve groei af te dwingen kan deze ramp nog worden voorkomen. Plotselinge bekingen roepen altijd enige achterdocht op. Het is in mijn omgeving dan ook een ernstig punt van discussie geweest of we hier niet te maken hadden met een voortijdige aprilgrap. Bij nadere overweging werd er echter geconcludeerd, dat het hier geen olijke streek, maar bittere ernst was. De ommekeer van Pen behoeft ons minder te verrassen wanneer we de ogen openen voor de snelheid waarmee het nieuwe geloof in „de groei naar de ondergang” de laatste maanden de westerse wereld veroverd. De hele ontwikkeling vertoont overeenkomsten met de ommekeer aan het begin van de negentiende eeuw van het groeioptimisme van bijv. Adam Smith en Godwin naar het pessimisme van Malthus en Ricardo, dat een geweldige invloed heeft gehad op de economische politiek van de negentiende eeuw.

Deze ontwikkeling maakt de vraag actueel hoe de economische politiek eruit moet zien die zich ten doel stelt de naderende apocalyps af te wenden. Pen zegt: we moeten een negatieve groei afdwingen. Via wat voor legale, institutionele en sociaal-psychologische veranderingen dat bereikt moet worden, ziet hij echter nog niet. Uit aanduidingen als „vrijheidsbeperkingen” en „soberheid” blijkt evenwel dat hij de nieuwe economische politiek ziet als een reeks van maatregelen die alleen maar uit nood en met de grootste tegenzin aangevaard zullen worden. Zolang maximale goederenvoorziening en maximale werkgelegenheid het alfa en omega van de economische politiek blijven, zal dat ook wel zo zijn. Bij de huidige stand van de welvaart kunnen achter deze twee doelstellingen echter de nodige vraagtekens worden gezet. In de toekomst zal een aantal sterk verwaarloosde kwalitatieve aspecten van het menselijk welzijn centraal moeten worden gesteld.

## Conflicterende doelstellingen

Deze kunnen worden geconcretiseerd in de volgende doelstellingen:

a. het bevrijden van de samenleving uit haar fixatie op geproduceerde goederen als bron van welvaart;

- b. voorrang van de kwaliteit van de werkgelegenheid boven de kwantiteit aan werkgelegenheid;
- c. grotere economische gelijkheid;
- d. een grotere leefruimte per hoofd van de bevolking;
- e. het bewaren en herstellen van natuurgebieden, landschappen en cultuurschatten (met name stads- en dorpsgezichten);
- f. rust en stilte.

Als vanzelfsprekende en meest dringende doelstelling komt daar nu nog bij:

g. het voorkomen van een totale milieuvergiftiging, die een einde zou maken aan de menselijke samenleving.

Doelstelling g conflicteert inderdaad met de traditionele doelstellingen van economische groei en volledige werkgelegenheid. De doelstellingen a t/m f zijn daar echter eveneens mee in strijd. De voorspelde milieuvergiftiging is dus geen eenzame spelbreker op onze weg omhoog naar het rijk der oneindige materiële voorspoed. Een aantal andere dingen die van grote betekenis zijn voor de kwaliteit van het bestaan zijn er evenmin mee te verenigen. Verwezenlijking van de doelstelling g draagt echter bij tot de doeleinden a t/m f en omgekeerd. Deze laatste stelling zullen we hieronder verduidelijken, door aan te geven met welke instrumenten de voortschrijdende milieuvergiftiging bestreden kan worden. Uit het tekstverband zal telkens wel blijken in welke mate verwezenlijking van deze doelstelling g bijdraagt tot de onder a t/m f genoemde doeleinden.

1. Er zal een herwaardering moeten plaatsvinden van bepaalde vormen van behoeftenbevrediging. De geleidelijke afschaffing van de particuliere auto en het vliegtuig als vervoermiddel zal sterk bijdragen tot vermindering van de atmosferische vervuiling. Bovendien heeft deze afschaffing een groot aantal andere voordelen; zij betekent de redding van het landschap en de binnensteden, minder verkeersslachtoffers, minder stank en lawaai. Compenserende vormen van openbaar vervoer zullen zeker minder overlast bezorgen en tevens een veel kleiner beslag leggen op de produktiemiddelen.

\* De auteur is wetenschappelijk medewerker aan de Faculteit der Economische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Groningen. Dit artikel werd geschreven voordat het rapport van de „Commissie Mansholt” werd gepubliceerd.  
<sup>1)</sup> *ESB*, 16 februari 1972, blz. 159-162.

2. Er moeten instrumenten ontwikkeld worden, die de voortdurende creatie van nieuwe behoeften en intensivering van bestaande behoeften, zoals die nu in onze cultuur plaatsvinden, onder controle stellen. Het is het noodlot van onze maatschappij dat de hoeveelheid bevredigingsmiddelen wel voortdurend stijgt, maar de behoeften minstens even snel zo niet sneller stijgen. Het is zonneklaar dat de behoeften niet autonoom zijn. Doordat er een terugkoppeling optreedt van het assortiment beschikbare producten naar de behoefte aan producten, groeien de behoeften met de toenemende keuzemogelijkheden mee. Van strategisch belang in het gehele proces zijn waarschijnlijk de creatie van nieuwe producten, de verbetering van producten en de reclame. Het lijkt me dat er in principe nooit een einde hoeft te komen aan de vicieuze cirkelgang van „new, bigger, better and more powerful”:

De cruciale vraag is: worden we van dit alles uiteindelijk ook gelukkiger? Economen zijn er natuurlijk onmiddellijk bij om dergelijke vragen als onwetenschappelijk (nut is immers onmeetbaar) en derhalve als niet ter zake af te wimpelen. De „natuurlijke” ontwikkeling kan zijn vrije loop gaan. Wie echter met Pen de overtuiging is toegedaan dat deze ontwikkeling ons naar de afgrond voert, zal alleen al om die reden er iets aan moeten doen. Men kan denken aan een raad, die beoordeelt of bepaalde patenten al dan niet in productie mogen worden genomen. Goed beschouwd komt dit soort maatregelen neer op een verdere uitbouw van de warenwetgeving, die we al kennen. Het gaat hier immers ook om bescherming van de consument. In deze gedachtenlijn past eveneens een strenge reclamecode. Ik heb beslist niet de illusie dat een dergelijke raad een onfeilbaar oordeel zou hebben. Er zullen wel nieuwe ontwikkelingen worden tegengehouden, die tot heel zinvolle producten hadden kunnen leiden. Men moet deze nadelen echter afwegen tegen de nog veel grotere nadelen die een ongelimiteerde groei met zich brengt.

3. Er zal een veel grotere gelijkheid moeten komen in de inkomens. Als één van de zwaarste argumenten tegen inkomensnivellering werd altijd aangevoerd dat het prestatieprikkels wegneemt en de groei sterk afremt. Een drastische inkomensnivellering is dus waarschijnlijk een voortreffelijk instrument, de groei naar de ondergang te keren. Bovendien, het welvaartspeil van de welgestelden bepaalt het aspiratieniveau van hen die lager op de inkomensladder staan. In een maatschappij waar de welvaart gelijk is verdeeld, zullen er ook minder prikkels zijn tot consumptievergroting. Ditzelfde argument geldt natuurlijk internationaal nog veel sterker dan nationaal. Hier liggen waarschijnlijk de grootste moeilijkheden.

Het is hier niet de plaats even een alomvattende inkomenspolitiek uit de mouw te schudden. Er zijn talloze theorieën, die wijzen op de gecompliceerde en vervelende neveneffecten die zich bij het uitvoeren van zo'n politiek willen voordoen. Jammer genoeg zijn deze theorieën vrijwel allemaal ongeverifieerd. Indien men nu eens serieus zou beginnen aan een stapsgewijze nivellering van de arbeidsinkomens (80% van het nationale inkomen), zou onderweg vanzelf wel blijken waar de knelpunten zitten. Aan de hand van de *geverifieerde* theoretische inzichten kunnen er dan maatregelen worden beraamd, over deze moeilijkheden heen te komen.

4. Er moeten nieuwe normen komen voor het loonbeleid. Ik zie niet in waarom er aan de gestage stijging van de arbeidsproductiviteit een einde zou komen, al zal het tempo waarschijnlijk wel lager liggen. Afgezien echter van de inkomensaanpassingen die nodig zijn om de gewenste nivellering tot stand te brengen, zal de stijging van de arbeidsproductiviteit geen ruimte bieden voor een stijging van de looninkomens. De gestegen arbeidsproductiviteit zou aangewend kunnen worden voor arbeidstijdverkorting. Dit zou aanzienlijk gemakkelijker gaan, indien de preferenties voor „vrije tijd” in verhouding tot de behoefte aan goederen sterk zou toenemen.

Onder 2 werden reeds maatregelen gesuggereerd die hierin een ommekeer trachten te brengen. Een meer positieve aanpak is, in het onderwijs de aandacht minder te richten op de voorbereiding tot het arbeidsproces en méér op vrijetijdsbesteding. Het sociale en economische stigma van werkloos zijn moet worden weggenomen. In de jaren dertig was Nederland al rijk genoeg om met 25% van de arbeidskrachten buiten het productieproces, de gehele Nederlandse bevolking in leven te houden. Economisch kunnen we ons klaarblijkelijk een grote werkloosheid veroorloven. De kunst is om niet speciaal degene die het treft eronder te laten lijden. Dit betekent bijv. hogere uitkeringen. In veel gevallen moet het bovendien mogelijk zijn via een roulatiesysteem bij toerbeurt werkloos te zijn, zodat men een extra vakantie krijgt.

Behalve arbeidstijdverkorting is er de mogelijkheid de stijging van de arbeidsproductiviteit door middel van belastingen over te hevelen naar de overheid, die er met name milieuschone en arbeidsintensieve beroepen (bijv. onderwijs en culturele vorming) uit kan financieren. Zolang het grote publiek nog de mythe aanhangt dat de winstmakende kapitalistische industrielen de schuldigen aan de milieuvervuiling zijn, maakt een dergelijke loonpolitiek weinig kans. Er zal veel energie besteed moeten worden aan de verbreiding van het inzicht dat het gezamenlijke verlangen naar meer goederen de productie en daarmee de vervuiling voortdurend opjaagt. Werknemers moeten leren inzien dat looneisen niet alleen ingaan tegen de belangen van werkgevers en consumenten, maar eveneens tegen het milieu gericht zijn.

5. Het voeren van een bevolkingspolitiek. Dit is het laatste argument, het belangrijkste argument en de strategische variabele in het gehele milieuprobleem, zeker voor de oplossing op lange termijn. De natuur is altijd in staat een zekere hoeveelheid „vuil” te absorberen. Indien de Nederlandse bevolking nu nog dezelfde omvang had als in de tijd van de Batavieren, konden we vuil maken wat we wilden. Gegeven het reinigingsvermogen van de natuur heeft elk land de optie tussen veel mensen en een geringe goederenproductie per hoofd, of een kleine bevolking, die zich dan ook een grotere productie per hoofd kan permitteren. In zekere zin is er dus op langere termijn keuzevrijheid: óf bevolkingspolitiek, óf een maatschappij die in de richting gaat van de voorstellen 1 t/m 4.

Het grootste probleem ligt in de eerstvolgende vijftig jaar. Enerzijds is een snelle daling van de wereldbevolking geboden; indien dit echter zou lukken, zal dat grote economische aanpassingsproblemen meebrengen. De weg die we moeten gaan is echter duidelijk: af-

# Financiering van het onderwijs

## Wijs en Onwijs in het Onderwijs (III)\*

PROF. DR. W. BRAND

Het zij nog eens herhaald: onderwijs is geen collectieve behoefte, zoals bestuur, defensie, rechtspraak enz., die niet is toe te rekenen aan individuen. Integendeel, onderwijs is een vorm van behoeftebevrediging, waarvan een ieder die eraan deelneemt profiteert, hetgeen zich uit in een hoger inkomen. Speciaal „university education is a ticket of admission to an above-average lifetime income stream”<sup>1)</sup>.

Het is daarom verwonderlijk, dat conventioneel onderwijs vrijwel geheel door de overheid wordt gefinancierd. Onderwijs is in onze samenleving even noodzakelijk als brood, maar waarom accepteert een ieder, dat hij voor zijn dagelijkse brood betaalt en onderwijs gratis ontvangt? De overheidsbemoeienis lijkt alleen historisch te verklaren. Uit de geschiedenis<sup>2)</sup> valt, dunkt mij, te lezen dat de aanvankelijke kortzichtigheid van de consument omtrent het nut van onderwijs maakte, dat de regering op dit terrein ingreep. De invoering van de leerplicht duidt eveneens op het onvoldoende inzicht bij de ouders t.a.v. onderwijs voor hun kinderen.

### Inkomensverdeling

Kijkt men naar de deelneming van de diverse maatschappelijke groepen aan het onderwijs, dan valt op tot welke consequenties de financiering uit de algemene middelen leidt. Van de totale bevolking behoort 7% tot het hogere milieu, 38% tot het middelbare (gesalarieerden en zelfstandigen) en 55% tot het lagere milieu (lager administratief personeel en arbeiders). De lagere

standen brengen naar schatting zo'n 35% van de directe en indirecte belastingen op, maar het percentage kinderen uit deze groep, dat in het HAVO (HBS, Gymnasium en Lyceum) participeert, is 20% en in het HO slechts 10%. Voor het onderwijs geldt derhalve, dat de arbeidersklasse een deel van het onderwijs voor de kinderen van de midden- en hogere stand subsidieert. Ook in andere westerse industrielanden bestaat dezelfde situatie. Terwijl in onze samenleving de opvatting gemeengoed is, dat de meer welgestelden via een progressief belastingstelsel betalen voor een deel van de noden der minder bedeelden, gaat deze zienswijze voor het onderwijs niet op.

Integendeel, het is een paradoxaal feit, dat voor geestelijke of quasi-immateriële zaken (behalve voor onderwijs, ook voor kunst in vrijwel alle vormen) een herverdeling van de inkomsten plaatsvindt ten faveure van de hogere milieus. Een verklaring, die men o.a. bij C. Jencks en D. Riesman<sup>3)</sup> vindt, is dat de represen-

\* Dit artikel is het laatste deel van een serie over het onderwijs. De vorige afleveringen, „De doeleinden van het onderwijs” en „Inhoud en organisatie van het onderwijs”, stonden in *ESB* van resp. 15 en 22 maart. De auteur is hoogleraar in de niet-westerse economie aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

<sup>1)</sup> Vgl. H. G. Johnson, *The Economic Approach to Social Questions*, *Economica*, blz. 1-21, februari 1968.

<sup>2)</sup> Bij o.a. Adam Smith and J. Stuart Mill kan men iets van de overwegingen vinden, waarom onderwijs ten dele staats-taak behoort te zijn. Het onderwerp vereist een breed georiënteerd onderzoek.

<sup>3)</sup> T.a.p., blz. 276-279.

schaffen van kinderbijslag en -toeslag, afschaffing van de belastingaftrek, voorlichting over en propaganda voor gezinsbeperking en sterilisatie en een soepele abortuswetgeving. Ook zonder milieucatastrofes is Nederland al een volgepropt pakhuis dat uit zijn voegen barst. De struisvogelpolitiek van vrijwel alle politieke partijen hierover is onbegrijpelijk.

### Conclusies

De bovengenoemde voorstellen kan men moeilijk als revolutionair bestempelen. Het voorziet niet in een omverwerping van de kapitalistische orde. Het eist geen centraal geleide produktie en distributie. Indien er eenmaal een plan is vastgesteld voor het beknotten en afsterven van bepaalde takken van produktie, kan dit

waarschijnlijk worden uitgevoerd met een gefaseerde opvoering van naar produkt gedifferentieerde indirecte belastingen. Er wordt slechts een beperkt aantal traditionele economische vrijheden aangetast.

Toch zal het bovenstaande vele lezers voorkomen als een wereldvreemde utopie. Wel, het mag op een utopie lijken; daar staat tegenover dat Pen ons niet minder dan de apocalyps voorhoudt. Wie enig geloof aan deze voorspellingen hecht, kan m.i. ook moeilijk onder de hierboven geopperde voorstellen uit. Deze vormen dan zelfs een minimumprogram. Ikzelf ben ervan overtuigd dat een samenleving die zich in deze richting zou ontwikkelen, in vele opzichten leefbaarder zou zijn dan het sociaal-economische bestel waarin we nu proberen te leven.

A. Nentjes

tanten, zitting hebbend in vertegenwoordigende lichamen, merendeels tot de hogere klassen behoorden en er geen been in zagen hun kinderen die de openbare universiteiten bezochten, te bevoordelen t.o.v. die van de lagere standen. Steeds is evenwel door politici de gedachte geponeerd, dat meer onderwijs, in theorie opengesteld voor alle klassen, zou meehelpen de ongelijkheid in inkomens te mitigeren of speciaal de kansen tot intellectuele ontplooiing voor de lagere groepen te vergroten. Ongetwijfeld heeft het onderwijs in het verleden een rol vervuld in de sociale opstijging van bepaalde groepen uit de arbeidersklasse. Zonder onderwijs waren er allicht niet 12% van de directeuren en 8% van de commissarissen van grote NV's, zoals P. Vinke<sup>4)</sup> heeft vastgesteld, uit de lagere milieus afkomstig. Overigens zijn niet alleen onderwijs, maar evenzeer maatschappelijke veranderingen (bijv. meer plaatsen aan de top van de beroepspyramide als gevolg van economische vooruitgang, gedeeltelijke slechting van klassebarrières en wellicht een lagere fertiliteit van de hogere inkomensgroepen) oorzaak geweest van het feit, dat kinderen uit de lagere standen zijn opgeklommen. Een prominent socialist vertelde mij eens, dat thans naar zijn mening de nog aanwezige intelligentiereserve in de arbeidersklasse minder was dan vroeger, als gevolg van de sociale opstijging, die in het verleden reeds heeft plaatsgevonden. De lichte toeneming in de deelneming van deze groep aan het HO zou dan slechts te verklaren zijn uit de gemakkelijker toegang dan voorheen speciaal tot bepaalde sociale wetenschappen. Hoe dit zij, men doet er goed aan ermee rekening te houden, dat in de naaste toekomst HAVO en UO vooral ten goede blijven komen aan de midden- en hogere klassen.

In deze laatste groepen zijn de nakomelingen verhoudingsgewijs meer verstandelijk begaafd — natuurlijke talenten zijn helaas ongelijk verdeeld waarschijnlijk volgens een Gausse-curve — terwijl milieu en vaderlijk beroep hun intelligentie zullen versterken en er geen afbreuk aan doen, zoals bij kinderen van de lagere standen nog gebeurt. Uit gesprekken met diverse personen heb ik bovendien de indruk overgehouden, dat als gevolg van o.a. de algemene welvaart, het relatief hoge inkomenspeil van jeugdigen, een verminderd arbeidsethos en aspiratieniveau, bij de lagere milieus nog een onderschatting bestaat van het toekomstige extra inkomen dat hun kinderen door meer onderwijs zouden kunnen genieten<sup>5)</sup>. Over hervormingen in het kleuter- en basisonderwijs, waarvan ik enige „constraints” of obstakels (kwaliteit van onderwijzers en opleidingssysteem) heb genoemd, om een grotere doorstroming van kinderen uit de maatschappelijke achterhoede naar MO en HO te bevorderen, koestere men niet te veel illusies. Voor het moment neig ik tot de opvatting, dat Jencks en Riesman met de mythe hebben afgerekend, dat meer onderwijs voor de minder bedeelden in het huidige tijdsgewricht de inkomensongelijkheid zou verkleinen.

In dit verband meen ik ook, dat het formeel onderwijs de eisen, die gesteld worden door politieke partijen, vakverenigingen e.a., dat het zou moeten bijdragen aan bepaalde wijzigingen in het maatschappelijke bestel, verhoging van de creativiteit, of aan de vervolmaking van de mens, van de hand moet wijzen. Dergelijke aanspraken beschouw ik als een bewijs van onvermogen of plichtsverzuim van deze instituties om datgene te doen, waartoe zij in het leven zijn geroepen.

Welke conclusies resulteren uit het bovenstaande voor de financiering van het onderwijs? Mijn opvatting is, dat het tot de taak der regering behoort hen, die zichzelf niet kunnen bedruipen (bejaarden, invaliden, werklozen enz.) bij te staan ten einde een redelijke levensstandaard te verwerven. Daarnaast moeten de burgers in onze welvaartsstaat ten dele gaan meebetalen voor de diensten, die door de overheid worden verstrekt en waarvan zij als individuen voordeel trekken. Wij moeten af van de „homo parasiticus” of „homo profitans” (de latinist vergeve mij deze onklassieke termen), die uit 's rijks kas faciliteiten geniet welke hij best bij het huidige inkomenspeil geheel of gedeeltelijk zelf kan dragen. Het lijkt mij daarom billijk, dat ouders een bijdrage leveren aan het LO, TO en MAVO dat hun kinderen gaan volgen en dat praktisch reeds verplicht is. Een goed of dienst wordt, meen ik, meer gewaardeerd wanneer er een zekere prijs voor wordt betaald. Voor het LO zou een bedrag van ca. f. 100 per jaar per leerling redelijk zijn, hetgeen ongeveer 10% van de werkelijke kosten (in 1968) bedraagt.

Navenant zou voor TO en MAVO ca. f. 200 dienen te worden betaald per kind. Voor VWO, hoger beroeps- en wetenschappelijk onderwijs zou ik het aandeel van de ouders tot ca. 20% van de kosten willen verhogen, ervan uitgaand dat de pupillen in deze schooltypen reeds tot de meer welvarende gezinnen behoren. Mijns inziens dienen tevens kinderbijslag en aftrekfaciliteiten geleidelijk te verdwijnen, opdat ouders de kosten van kinderbezit gaan beseffen. In de literatuur, betrekking hebbend op o.a. Amerika, vindt men steeds vermeld, dat de vraag naar onderwijs elastisch is, d.w.z. de gezinsuitgaven voor onderwijs proportioneel sterker stijgen dan het inkomen. Het lijkt derhalve gepast, de bijdragen van de ouders jaarlijks op te trekken naarmate de welvaart toeneemt.

### Voorschotten

Om te vermijden dat de belangstelling vooral uit de lagere milieus voor deelneming aan tertiair onderwijs zou tanen, kan men beneden een zekere inkomensgrens voorschotten verschaffen. Deze kunnen eveneens verleend worden aan studenten, die niet van hun ouders afhankelijk willen zijn. Beurzen acht ik niet rechtvaardig, omdat dergelijke kinderen reeds qua intelligentie en/of motivatie bevoorrecht zijn boven het merendeel van hun leeftijdsgenoten. De voorschotten kunnen dan later met een rente van zeg, 5% uit het inkomen, dat men straks gaat verdienen, worden terugbetaald. Beter acht ik nog, dat men bijv. 4% van het bruto salaris boven een zeker minimum (bijv. f. 15.000) dat in de naaste toekomst zal worden verdiend, gedurende de werkperiode tot het pensioen, laat betalen als tegemoetkoming voor het tertiaire onderwijs, dat men heeft genoten. De inkomsten zullen in dit geval hoger zijn dan

<sup>4)</sup> *De maatschappelijke plaats en herkomst van directeuren en commissarissen van open en daarmee vergelijkbare besloten naamloze vennootschappen in Nederland*, Leiden, 1961.

<sup>5)</sup> Er bestaat bijv. bij ongeschoolde arbeiders weinig bereidheid tot her- of bijscholing ondanks loondervingsvergoeding en het feit, dat een geschoolde werker beduidend meer verdient dan een ongeschoolde.

wanneer slechts gegeven voorschotten worden terugbetaald en waarschijnlijk ruim voldoende zijn ter compensatie van vorderingen, die om bepaalde redenen (bijv. overlijden) niet opeisbaar zijn. Op den duur krijgt men aldus een fonds, dat hoewel aanvankelijk met 's rijks gelden opgezet, zichzelf bedruipt.

Het meest aantrekkelijke lijkt het om zo'n onderwijsbank als een semi-publiek orgaan op te richten, zodat het met de ontvangen gegevens van de ministeries van onderwijs, wetenschappen en financiën zelfstandig kan beslissen over de kredietwaardigheid van zijn cliëntèle. De bedragen, door belanghebbenden betaald, ter slechting van studieschuld, zouden geheel of gedeeltelijk voor de inkomensbelasting aftrekbaar kunnen zijn. Op die wijze wordt weer aangemoedigd, dat veelbelovende kinderen uit de lagere klassen een tertiaire opleiding zullen kiezen. Men kan zich voorstellen, dat het gemiddelde patroon ter dekking van de onderhoudskosten van een student er als volgt uit zou zien: 35% te betalen door de ouders, 25% uit eigen verdiensten en 40% uit leningen. Een ieder kan naar believen met deze percentages schuiven. De meeste ouders vooral uit de hogere kringen zullen er nog wel een eer in stellen, hun kinderen tijdens de studie te onderhouden. Men houde steeds bij de verdeling van lasten tussen individu of ouders en overheid in het oog, dat een ieder, die meer onderwijs volgt, verwacht de totale kosten van zijn opleiding goed te maken met ongeveer dezelfde winstquote als die op materieel kapitaal, zoals Adam Smith reeds heeft vastgesteld.

### Voorselectie

Het is best mogelijk, dat onder het geschetste systeem nog een te grote stroom van gegadigden in verhouding tot de verwachte economische behoeften naar het tertiaire onderwijs komt. Om zulks te voorkomen, kan gedacht worden aan voorselectie op grond van examen cijfers (er is een positieve correlatie tussen schoolcijfers en kans op slagen in volgende onderwijsvormen) of een vergelijkende toelatingstoets. Te denken valt ook aan een stelsel, dat reeds in de Sowjetunie bestaat en in Zweden wordt overwogen, waarbij de toegang tot speciaal het HO slechts wordt opengesteld voor hen, die eerst twee jaar hebben gewerkt. Het komt mij toch voor, dat voor het vervullen van talloze functies in de publieke en semi-publieke sfeer, waarvoor via het marktmechanisme geen adequaat aanbod bestaat om aan de bestaande of verwachte behoefte te voldoen, wij waarschijnlijk toemoeten naar een systeem van burgerlijke naast militaire dienstplicht voor de jeugd van 18-20 jaar. Het ligt voor de hand aan te nemen, dat men aldus minder, maar meer gemotiveerde studenten krijgt.

Men bedenke dat hoe dan ook 's rijks schatkist het leeuwedeel van de kosten van het onderwijs zal blijven betalen. Daarom meen ik ook, dat in de toekomst veel meer aandacht dan thans aan avond- en schriftelijk onderwijs moet worden geschonken als zijnde veel goedkopere vormen van onderwijs dan het conventionele. Deze typen van onderwijs evenals cursussen voor volwassenen, zoals post-academisch onderwijs, zouden geheel door de deelnemers dienen te worden vergoed of althans de variabele kosten ervan. Men kan zich uiteraard voorstellen, dat werkgevers een deel van de lasten dragen, ten einde de zelfstudie van hun medewerkers te bevorderen.

### Slotakkoorden

Vrij geregeld hoor ik bezwaren tegen een economische benadering van het onderwijs. Mijn antwoord is steevast: iedere organisatie heeft een aantal niet-kwantificeerbare doelstellingen, maar als men geen precieze maatstaven hanteert om prestaties te meten, zijn alle uitgaven te rechtvaardigen. Voor het moment neig ik ertoe om onderwijs bovenal te zien als een dienst aan de maatschappij en dan moet onderwijs worden afgestemd op het kader, dat men nu en straks meent nodig te hebben. Het is mij goed, indien men van een meervoudige doelstelling van het onderwijs uitgaat, maar indien men deze mijns inziens secundaire of tertiaire doelen niet kan kwantificeren of operationeel maken, heb ik er geen boodschap aan. Het is mijn indruk, dat niet weinigen de economische zienswijze afwijzen, omdat ze de huidige organisatie, hoe diffuus die ook is, willen handhaven. In dit verband heeft men van hoogleraren wel eens gezegd, dat zij in de beste van twee werelden leven omdat zij doen wat zij willen en niet doen wat zij niet willen.

Mijn beschouwingen vormen een poging, de efficiency van het onderwijsbeleid te bevorderen. Dit streven, dat economen in de komende tijd in toenemende mate dient bezig te houden, behoort niet tot onderwijs beperkt te blijven. Er moet o.a. een economie van de gezondheidszorg, van „law and order” (of als men wil van de rechtspraak of criminaliteit), van de sport en recreatie en van de kunst van de grond komen, die met geëigende kostenbatenanalyses of het kwantitatief wegen van offers en nut het overheidsbeleid op deze terreinen kan meehelpen te rationaliseren.

Als oud-krijgsgevangene ben ik verder met Adam Smith van mening dat „defence is more important than opulence”, maar in Nederland ken ik geen beoefenaren van de economie der defensie. Oorlog en vrede acht ik te belangrijke zaken om te worden toevertrouwd aan militairen en politicologen. Nog meer verwonderlijk is, dat in ons dichtbevolkte land de economie der milieuhygiëne of overlasteffecten zo traag op gang komt<sup>6)</sup>. Het lijkt duidelijk, dat om Nederland leefbaar te houden straks ingrijpende en vervelende maatregelen moeten worden genomen, die we aan den lijve zullen ervaren. Dit onderwerp moet men niet overlaten aan de huilebalk-filosofen. Voor hen geldt veelal wat L. Marcuse zegt: „Leider gibt es mehr Engagement als Nachdenken; die Engagierten sind oft in nichts als einen Mangel an Wissen engagiert”. K. Boulding<sup>7)</sup>, die het weten kan, heeft geconstateerd, dat naar zijn ervaring de natuurwetenschappers inclusief de biologen nog onkundiger zijn dan de economen t.a.v. milieuvraagstukken.

Naar mijn idee houdt het bovenstaande in, dat we straks nog betere economen dan thans moeten leveren en een overeenkomstig betoog geldt waarschijnlijk voor een aantal andere wetenschappen. De genoemde terreinen, waarop het prijsmechanisme niet of gebrekkig werkt, vereisen een grote dosis verbeeldingskracht om de

<sup>6)</sup> Tot nog toe ben ik in Nederland geen artikel tegengekomen van de scherpte en het gehalte als dat van A. V. Kneese, *Environmental pollution: Economics and policy*, *The American Economic Review*, blz. 153-166, mei 1971.

<sup>7)</sup> In zijn commentaar op het rapport van Kneese (t.a.p., blz. 167-169).



doeleinden te preciseren, de relevante factoren meetbaar te maken en ze zodanig in een model te voegen, dat hieruit alternatieve gedragslijnen voor de besluitvorming kunnen worden afgeleid. Daarnaast moeten criteria worden ontwikkeld om prioriteiten op deze terreinen tegenover elkaar en andere desiderata te kunnen afwegen. Deze en bijkomende bewegredenen maken, dat mijns inziens voorlopig het onderwijssysteem verder dient te worden geprofessionaliseerd, hetgeen tevens een toenemende verzakelijking betekent.

Daarom ben ik niet geporteerd voor een loskoppeling van onderwijs- en beroepsstructuur. Onderwijs zou in deze alternatieve gedachtegang vooral gericht moeten worden op het kweken van „creatieve en kritische” staatsburgers of zelfs om het niet-werken i.c. het zinnig besteden van de vrije tijd aan te leren. Ik geloof niet in een verwezenlijking van dergelijke ideeën, althans niet in deze eeuw. Zonder moeite kan men zich een stelsel indenken, waarbij vrijwel ieder lid van de betreffende leeftijdsgroep ongeacht verstandelijke aanleg of vooropleiding deelneemt aan het tertiaire onderwijs. Men kan bijv. studieprogramma's figuurzagen of gitaarspelen instellen, maar als het zover komt (sommige Amerikaanse „colleges” tenderen in deze richting), zie ik niet in waarom de overheid zich met zulke opleidingen zou inlaten. Tegen de tijd, dat deze fantasieën werkelijkheid worden, kunnen de consumenten uit eigen zak allicht een dergelijke behoeftebevrediging bekostigen.

De reeds eerder aangeroerde relevantie van de inhoud van het onderwijs vraagt nog om een kleine uitbreiding. Impliciet of expliciet wordt in het traditionele onderwijs ten dele rekening gehouden met de wijze, waarop eveneens kennis wordt overgedragen van ouders op kinderen, via de communicatiemediën, het boekenbedrijf, door „on-the-job” of „in factory training” enz. Door F. Machlup<sup>8)</sup> is een poging gedaan om aldus de totaliteit van de kennisindustrie in de Amerikaanse economie te meten. Voor ons doel moet echter bedacht worden, dat de informatie, die wij uit diverse bronnen ontvangen, van ongelijke kwaliteit is. J. H. Huizinga heeft eens gezegd naar aanleiding van het nieuws, dat de kranten brengen: „Overslaan, overslaan, overslaan!” Mijns inziens kan men hetzelfde wantrouwen uitspreken t.a.v. datgene, wat de andere media verschaffen. Zodra een onderwerp ter sprake komt dat men beheerst, bemerkt men dat zij kennis geven die vaak onwaar of onvolledig is en tenminste onvoldoende achtergrond bezit. Met zulke informatie behoort echt onderwijs zo weinig mogelijk van doen te hebben of als men wil een „ivoren-toren”-karakter te hebben en te behouden. Men overwege bij dit oordeel, dat kennis en informatie meestal geen zaken op zichzelf zijn, maar boodschappen die gefiltreerd worden via een veranderend waardensysteem in de maatschappij. Voor wat de economie betreft, weten we thans dat vooruitgang, hoe ook gedefinieerd, niet van kapitaalvorming afhangt, maar van de accumulatie van praktische en beproefde kennis van de mens en zijn instituties, die bepalen op wat voor manier en hoe efficiënt de beschikbare middelen worden aangewend<sup>9)</sup>.

Daar dient eveneens het onderwijs in hoofdzaak op gericht te zijn: op het constant herformuleren en doorgeven van reeds geijkte kennis, die haar doeltreffendheid in de praktijk bewezen heeft. Aldus gezien bezit het onderwijsapparaat een conserverende functie en vormen zijn kapitaalgoederen of leermeesters een conservatieve subcultuur in de samenleving. Daarnaast is er echter

behoefte vooral bij het HO aan een aantal baanbrekers, die oude kennis verwerpen en theorieën en methoden ontwikkelen, om de veranderingen, die zich voordoen, te verklaren en erop te anticiperen. Ook al is de economie geneigd een afnemende nuttigheid te voorspellen van de nieuwlichterij, die zich aandient, op grond van de toenemende bruikbare kennisvoorraad, het is niet in deze richting dat een andere aanpak van het onderwijs moet worden gezocht. Integendeel, we worden verplicht te streven naar een beperking van de leerstof in alle geledingen, waarbij men zich in de diverse typen van onderwijs afvraagt wat essentieel is en wat kan worden afgekap.

Een doorbraak moet verder worden gevonden in didactische en pedagogische hervormingen. Het leren kan worden gestimuleerd en het lesgeven doelmatiger geschieden. We behoren afstand te nemen van de opvatting, dat ondewijs een „infant industry” is in dubbele zin en daarom een „rising cost”-bedrijf mag zijn, dat permanent steeds meer overheidsgelden vereist. Met P. J. Drucker ben ik het eens, dat onderwijs nog min of meer bedreven wordt als de landbouw omstreeks 1750, toen vier tot vijf boeren nodig waren om één niet-boer in de stad te onderhouden. Door een andere of betere technologie plus planning dienen we uit te vinden hoe we met relatief minder leraren kunnen volstaan om een zorgvuldig geselecteerde hoeveelheid kennis over te dragen op steeds meer leerlingen. Dit is de zin van mijn verhaal, waarbij ik de clementie van meer deskundigen op bepaalde onderdelen inroep voor mijn wellicht hier en daar wat apodictische uitspraken.

**W. Brand**

**P.S.**

In mijn artikelen wordt niet gerefereerd aan het zogenaamde Andriessen-rapport (Rapport van de Commissie Studie-Financiering Wetenschappelijk Onderwijs, 's-Gravenhage, oktober 1971), dat uitkwam nadat mijn verhaal al praktisch geschreven was. Dit rapport bevat veel interessant materiaal, wat begrijpelijk is als een groep van deskundigen zich bijna vier jaar over een bepaalde materie gebogen heeft. Niettemin heb ik diverse vraagtekens in de marge van mijn exemplaar gezet, omdat deze experts niet voor een duidelijke doelstelling van het onderwijs hebben geopteerd. Uiteraard ben ik het eens met die leden van de commissie die pleiten voor een substantiële financiële bijdrage van de deelnemers aan het HO op overeenkomstige gronden als door mij ontvouwd. Daarentegen kan ik niet met hun recomandatatie instemmen voor een differentiële contributie naar gelang van de duurte van de faculteit, waaraan men gaat studeren. Dit komt in wezen neer op een hogere bijdrage voor de studie in de exacte en technische vakken. Zulk een maatregel zou de betere stu-

<sup>8)</sup> *The production and distribution of knowledge in the United States*, Princeton, New York, 1962. Men zie ook het nummer van de *American Economic Review* (mei, 1966), dat aan deze problematiek is gewijd.

<sup>9)</sup> Voor deze gedachtegang zie: S. Kuznets, *Economic growth and structure*, Londen, 1965, blz. 34-35 en 60-62.

# Inkomenspolitiek in de jaren zeventig

R. J. OVEZALL\*

Zowel door ondernemers als vakbonden wordt thans gezocht naar wegen om de onrustbarende inflatiespiraal van lonen en prijzen te doorbreken. Tot grote groepen van de bevolking dringt het door dat we zo niet door kunnen gaan. Als volk geven we meer uit dan we verdienen. In een gezin loop je dan vast en met de nationale huishouding is dat ook het geval.

Er moet dus wat gebeuren en diverse voorstellen tot indamming van de loonstijging zijn inmiddels gepubliceerd. Van vakbondszijde wordt daarbij, met varianten, gepleit voor een zodanige loonstijging, dat de laagstbetaalden procentueel de grootste inkomensstijging krijgen en de hoger- en hoogstbetaalden een lagere of zelfs in het geheel géén inkomensstijging. Ook in ondernemerskringen kan men, om uit de huidige onhoudbare toestand te komen, begrip beluisteren voor maatregelen, die de inkomens tijdelijk bevriezen, zeker ook de topinkomens, waarbij echter de optredende prijsstijging voor de lager- en laagstbetaalden gecompenseerd moet worden. Dit komt echter neer op een verdere nivellering van de inkomens.

## Nivellering

Nivellering is een beladen woord. Veel mensen krijgen er de kriebels van. Er zit een zeker angstcomplex aan vast: straks verdienen we allemaal evenveel en waar blijft dan *mijn* beloning voor mijn harde werken en mijn lange studietijd? En, niet te vergeten, waar blijft mijn status? Wie echter bedenkt hoe groot thans nog de verschillen in inkomen tussen laagst- en hoogstbetaalden zijn, zal nauwelijks door dit angstgevoelen worden aangegrepen. Het wettelijke minimuminkomen uit arbeid bedraagt thans nagenoeg f 10.000 per jaar. Verreweg de meeste Nederlanders genieten inkomens tussen dit bedrag en f 50.000. Een inkomen van f 50.000 is derhalve vijf minimuminkomens groot. Er zijn echter ook inkomens van f 100.000. Dan is de verhouding tot het minimuminkomen die van 1 : 10. De topinkomens bij de grote ondernemingen, evenals de hoogste inkomens uit eigen bedrijf of beroep, komen daar nog belangrijk

---

\* De auteur is register-accountant.

---

denten en zij, die we het meest nodig hebben voor welvaart en welzijn, kunnen weerhouden in het volgen van deze studierichtingen.

Het toekomstige inkomensniveau toont trouwens geen relatie met de duurte van de gevolgde studierichting. Ik neig er tevens toe mijn eigen voorstel voor de terugbetaling van eventuele studieschulden als eenvoudiger te beschouwen. Als men uitgaven speciaal voor HO als kapitaalvorming bekijkt, zoals ik doe, is het logisch afbetalingen op studieleningen te zien als amortisatie of afschrijvingen, die kunnen worden afgetrokken voordat belasting wordt geheven. Ik acht het, zoals gezegd, preferabel een vast percentage van het additionele inkomen, dat men straks gaat verdienen, te vragen; aangezien aldus de vervangingswaarde van de huidige kosten van het onderwijs wordt benaderd, terwijl de lening ten dele de historische kostprijs symboliseert.

In het rapport-Andriessen wordt o.m. aandacht geschonken aan het complementaire onderwijs voor kinderen van minder-bedeelde groepen in onze samenleving. Hoewel ik een portie van de literatuur over dit onderwerp heb gelezen, ben ik er in mijn artikelen bewust niet op ingegaan. Ten eerste heb ik het gevoel, dat de

projecten, die in Nederland zijn opgezet om kinderen uit achtergebleven milieus op te trekken, onvoldoende hebben geprofiteerd van de pogingen, die reeds elders, met name in Amerika, zijn ondernomen. Ten tweede is mijn indruk, dat bij dit aanvullend basisonderwijs, dat thans op diverse plaatsen wordt verricht, geen precieze doelstelling is ingebouwd, hetgeen betekent dat straks ook geen evaluatie kan worden beproefd. Zonder de inbreng van het economische principe vrees ik nog, dat niet wordt gelet op de kosten — een algemene kwaal van het onderwijs — om een zeker effect te bereiken. Wie is geïnteresseerd in een resultaat van zulke arbeid, indien als gevolg daarvan één extra leerling in plaats van het TO het MAVO kiest of één kind meer de blokfluit gaat bespelen, à raison van zeg, f. 50.000 of meer?

Voor een poging, de effectiviteit van de docent in het leerproces te meten, verwijs ik nog naar een artikel van E. Hanushek; *Teacher characteristics and gains in student achievements: Estimation using micro data*, *American Economic Review*, mei 1971 (blz. 280-288). Waar blijven de Nederlandse economen, die meehelpten om de doelmatigheid van diverse vormen van onderwijs door te lichten?

boven. Bij inkomens van *f* 200.000 resp. *f* 500.000 is sprake van inkomens die gelijk zijn aan 20 resp. 50 minimuminkomens.

De hiervoor gemaakte vergelijking kan echter tot valse conclusies leiden. Het is namelijk niet waar dat hoger betaalden dan ook 5, 10, 20 of 50 keer zoveel kunnen besteden als degene met een minimuminkomen uit arbeid. Daarvoor zorgen de belastingen op het inkomen, die voor een gehuwde met twee kinderen bij een minimuminkomen niet hoger zijn dan 5%, maar voor de topsalarissen stijgen tot 65% en hoger. Daarbij wordt de extra druk van de vermogensbelasting dan nog buiten beschouwing gelaten.

Een veel realistischer vergelijking is dan ook die, waarbij de *netto*-inkomens, dus na aftrek van belastingen, worden vergeleken. Dan kan tabel 1 worden opgesteld (gebaseerd op een gezin met twee kinderen).

Tabel 1.

Bruto-inkomen	Netto-inkomen na belasting	Aantal besteedbare netto-minimum-inkomens
<i>f</i> 10.000	<i>f</i> 9.500	1
<i>f</i> 50.000	<i>f</i> 33.400	3½
<i>f</i> 100.000	<i>f</i> 52.500	5½
<i>f</i> 200.000	<i>f</i> 83.500	8¾
<i>f</i> 500.000	<i>f</i> 172.000	18

Een gezin met twee kinderen en een gezinsinkomen van *f* 50.000 kan dus ongeveer 3½x zoveel besteden als een gezin dat moet leven van een minimuminkomen. Bij *f* 100.000 is de factor 5½ enz.

### Maatschappelijke verantwoording

Waar nu de kern van het probleem bij de inkomenspolitiek ligt, is de vraag in hoeverre de hiervoor genoemde factoren maatschappelijk *verantwoord* zijn. Deze vraag stellen is gemakkelijker dan haar beantwoorden. Sterker nog: zonder een diepgaande analyse en zonder een publieke discussie kan het antwoord onmogelijk worden gegeven. Toch wordt het tijd dat hierover in alle geledingen van de maatschappij de meningsvorming een aanvang neemt en vorm gaat krijgen. Misschien dringt de tijd hier zelfs sterker dan men denkt.

We staan immers voor een versoberingsjaar. Versobering zal voor de grote massa van de lager- en laagst-betaalden alleen aanvaardbaar zijn indien het gebeurt in een samenleving waar een redelijke, rechtvaardige verhouding bestaat tussen de inkomens van hoog tot laag. Want hoe kan je een vrijwillige versobering verkopen aan mensen, die het gevoel hebben er maar bekaaid af te komen ten opzichte van hen die „de lakens uitdelen”, vooral als dat gevoel blijkt te kloppen met de feiten?

In een verder verschiet is de noodzaak om tot rechtvaardige inkomensverhoudingen te komen, nog veel sprekender. Als het waar is, zoals berekeningen aantonen, dat wij in de Westerse wereld thans boven onze stand leven, roofofbouw plegen op de natuurlijke rijkdommen van de aarde en terug moeten naar een soberder levenswijze, dan valt ook dat alleen te realiseren in een maatschappij met redelijke inkomensverhoudingen. Want ieder kijkt nu eenmaal naar het niveau boven zich, tracht zich daaraan op te trekken en de hoogte van de topinkomens bepaalt in laatste instantie de intensiteit en de omvang van de eisen naar meer, meer en steeds meer inkomen.

Op weg dus naar de rechtvaardigheid. Naar redelijke inkomensverhoudingen. Wat is echter redelijk in dit verband? De miljoenen in het arbeidsproces werkzame Nederlanders zullen daarover wel evenveel miljoenen meningen hebben. Er moet in de komende tijd worden getracht die meningen te kanaliseren en gestalte te geven. Dan komt er niet een eensluidend antwoord uit de bus. Dat valt bij de belangentegenstellingen die er zijn niet te verwachten. Wel zullen zich grenzen gaan aftekenen. Een *benedengrens* voor het topinkomen, die aangeeft dat bij *onderschrijden* van die grens de inkomensnivellering te groot wordt, de aansporing voor het verrichten van een goede en steeds betere arbeidsprestatie gaat ontbreken, de wil om vooruit te komen niet wordt gestimuleerd, kortom, de fut uit de maatschappij gaat. Ook wordt echter een *bovengrens* zichtbaar, een grens waarbij een redelijk denkend mens zich met de beste wil van de wereld niet kan voorstellen dat een nóg hoger inkomen gebaseerd kan zijn op de prestaties van de genieteer, indien die prestaties worden vergeleken met die van de laagstbetaalden.

Het valt te verwachten dat in het begin van het denkproces benedengrens en bovengrens aanzienlijk uiteen zullen lopen. Dat is niet zo erg. Want we kennen nu wél de verdere weg die in dit denkproces moet worden afgelegd. Tijdens die weg zullen de benedengrens en de bovengrens van het topinkomen elkaar gaan naderen en tenslotte elkaar ergens ontmoeten. Het lijkt voorbarig om nu reeds te gissen, bij welk verschil tussen minimum- en topinkomen dit zal gebeuren. Dit wordt immers een proces van jaren.

Toch nog een opmerking hierover. Daarvoor een uitstapje naar de sport. Voetbalheld Johan Cruyff trapt een inkomen bij elkaar waar menig een U tegen zegt. Maar dezelfde „menig een” wordt er niet verontwaardigd over. Integendeel, de meesten gunnen het hem best, inclusief zijn mooie sportauto. Hoe dit komt? Een voetbalheld is voor menig man een dagdroom. Kon *ik* maar zo'n voorzet geven. Maar hij *kan* het niet en *weet* dat. Dan gunt hij de man met die bijzondere benen ook diens hoge inkomen. Kortom, er is sprake van een situatie die hij kan overzien en die hij aanvaardt.

Wat hier geldt voor voetballers gaat ook op voor filmhelden, popsterren en andere populaire beroepen. Waarom ligt het anders ten aanzien van directeuren, commissarissen, tandartsen, kamerleden e.d.? Om ons te bepalen tot de directeuren en commissarissen, de meeste mensen kunnen zich nauwelijks een goede voorstelling maken van hun werk, hun kopzorgen, weten niets van hun privé-persoon en om het inkomen hangt een mistgordijn. „Men” is daardoor *niet* in staat te beoordelen of ze het goed doen of slecht, of ze het zwaar hebben of gemakkelijk. Onbekend maakt meestal onbemind. Conclusie: het zou wel eens kunnen blijken dat in de maatschappij ook niet onbelangrijke inkomensverschillen als aanvaardbaar worden beschouwd, indien een veel grotere openheid zou ontstaan op de hiervoor gesignaleerde punten.

### Wat zijn rechtvaardige inkomensverhoudingen?

Nog een aanvullende opmerking daarover. Men moet namelijk niet alleen letten op de netto besteedbare inkomens na belasting. Het geheel van levensomstandigheden zal in aanmerking moeten worden genomen. Doen we dit, dan kunnen we tabel 2 samenstellen.

Tabel 2.

<i>De laagbetaalde</i>	<i>De hoogbetaalde</i>
laag besteedbaar inkomen	hoog besteedbaar inkomen
af: vaak onaangename werkomgeving	bij: mooie kantoorkamer
af: soms woning in een buurt met milieuverontreiniging	bij: woning met uitzicht op een park
af: soms geen aantrekkelijk werk enz.	bij: een mooie status
	bij: kan macht uitoefenen
	af: vaak minder vrije tijd
	af: meer kopzorgen
	af: de managerziekten enz.
+ <hr/> saldo van bij en af	+ <hr/> saldo van bij en af

De redelijkheid brengt met zich mede, dat niet alleen gekeken wordt naar de eerste regel van dit staatje, maar ook naar het saldo van alle „bij's" en „afs". Die twee saldi moeten in een redelijke verhouding tot elkaar staan. Dáárop dient derhalve het denkproces te zijn gericht. Het betekent dat, als voor de hoogstbetaalde het saldo 8x zo groot zou mogen zijn als voor de laagstbetaalde, het besteedbare inkomen *minder* dan 8x zo hoog kan zijn. Hoeveel minder? De studie en gedachtenconfrontatie zal het leren. Om misverstanden uit te sluiten, de hier genoemde factor 8 is alleen als voorbeeld bedoeld.

Wat hebben we aan deze gedachtengang op dit ogenblik? Meer dan men wellicht geneigd zou zijn te denken. Om te beginnen kan hij gebruikt worden als richtsnoer voor de belastingpolitiek. Het blijkt immers dat een progressie van de inkomstenbelasting tot een tarief van 65 % en hoger maatschappelijk gezien een averechtse uitwerking heeft. Immers, niet alleen bij de lager betaalden, maar op alle niveaus in de maatschappij wordt gelet op hetgeen men „netto in het handje" krijgt. Dát telt. Als de macht en de mogelijkheid aanwezig zijn, wordt het bruto-inkomen zodanig opgetrokken dat men na belasting overhoudt wat men wil hebben. De nog wijd verspreide mening, dat een sterk progressief belastingtarief leidt tot rechtvaardiger inkomensverhoudingen, mist iedere realiteitswaarde. Het omgekeerde is waar. De stijging van de bruto-topinkomens, die het gevolg is van een te véér doorlopende progressie, wekt slechts gevoelens van wrevel en naijver bij de lager betaalden.

Frappant is, welke daling de hoogste inkomens kunnen ondergaan bij een daling van het belastingtarief tot maximaal 50 %, bij een gelijkblijvend besteedbaar inkomen. Deze daling is in tabel 3 nagegaan voor een gezin met twee kinderen.

Tabel 3.

Bruto-inkomen	Besteedbaar inkomen	Benodigd bruto-inkomen bij tarief max. 50%
f 100.000	f 52.500	f 87.600
f 200.000	f 83.500	f 149.600
f 500.000	f 172.000	f 326.600

Een bruto-inkomen van f 100.000 zou dus kunnen dalen tot f 87.600, zonder dat de betrokkene enig financieel nadeel zou ondervinden. Bij een inkomen van f 500.000 zou een daling tot f 326.600 mogelijk zijn. Alweer om misverstanden te voorkomen, hiermee wordt niet gezegd dat een inkomen van f 326.600 maatschappelijk aanvaardbaar is.

## Wat kan de overheid doen?

Is dit nu een pleidooi voor verlaging van de progressie? Alvorens hierop ja of nee te zeggen, is het nodig terug te komen op hetgeen onder het hoofdje „maatschappelijke verantwoording" staat geschreven. Daar is gesproken over een ten opzichte van het minimuminkomen redelijk te achten topinkomen. Laten we in het verdere verhaal dit Redelijk Topinkomen aanduiden met Reto-inkomen.

Zoals werd betoogd, zal het nog een denkproces van jaren vergen alvorens over dit Reto-inkomen een grote mate van communis opinio zal bestaan. Dit hoeft echter de overheid niet te weerhouden, vooruitlopend daarop, in haar fiscale beleid zich op een voorlopig Reto-inkomen te baseren. *Stel* nu dat de overheid, het georganiseerde bedrijfsleven gehoord hebbende, van gevoelen zou zijn dat het Reto-inkomen de genietter in staat zou moeten stellen 8x zoveel te besteden als de genietter van een minimuminkomen. Dan bedraagt dit Reto-inkomen bij de huidige belastingtarieven circa f 175.000 per jaar. De overheid kan dan het volgende gaan doen:

a. Voor fiscale doeleinden een bevrozing van het Reto-inkomen op dit niveau.

b. Een geleidelijke *verlaging* van het belastingtarief bij voortgaande prijsstijging en geldontwaarding tot tenslotte het tarief niet hoger is dan 50 %.

c. Invoering van een *extra* heffing op het inkomen, voor zover hoger dan het Reto-inkomen. Na een niet te lange overgangperiode zou deze heffing moeten stijgen tot 100 % van het inkomen, voor zover het hoger is dan het Reto-inkomen.

d. De helft van de heffing sub c wordt gestort op een bijzondere rekening, waarover de belastingplichtige binnen een bepaalde termijn mag beschikken voor het doen van uitgaven, die het algemene welzijn bevorderen (culturele, wetenschappelijke, sociale en andere doeleinden, nader door de overheid vast te stellen, doch buiten de sfeer van het privé-genot of dat van familieleden).

Voor zover als gevolg van de verlaging van het belastingtarief de overheid belastinginkomsten zou ontberen, die zij nodig heeft ter dekking van de overheidsuitgaven, kan een door de ondernemingen te betalen belasting op de loonsom worden ingevoerd. De ruimte voor een dergelijke belasting ontstaat door het bevrozen van het Reto-inkomen bij een voortgaande geldontwaarding. Op die manier kan de overheid de beschikking blijven houden over de gelden, die haar thans als inkomstenbelasting toevloeden. Een belasting op de loonsom, die daarvoor nodig is, komt in West-Duitsland reeds voor.

## Maatschappelijke effecten

De voorgestelde maatregelen a t/m d hebben een aantal maatschappelijk gunstige effecten.

a. Allereerst is de basis gelegd voor een waarlijk nationale inkomenspolitiek, die alle inkomens omvat. Behalve het minimuminkomen uit arbeid ontstaat er een Reto-inkomen en kan er onderhandeld worden over een redelijke marge tussen beide. Alle inkomens tussen minimum- en Reto-inkomen kunnen geleidelijk worden ingepast in een redelijk patroon van inkomensverhoudingen. De invoering van een Reto-inkomen maakt het mogelijk

# De wereld als systeem

DRS. J. A. HARTOG\*

Onder de titel „De wereld als systeem” organiseerde de wiskundige studievereniging „Christiaan Huygens” te Delft ter ere van haar derde lustrum een symposium over de bekende studies van Forrester en Meadows inzake enkele zeer belangrijke wereldproblemen.

Hiermee deed „Christiaan Huygens” een gelukkige greep. Toen zij december vorig jaar met de voorbereiding van dit congres begon, was niet te voorzien dat dit onderwerp twee maanden later zo in de belangstelling zou staan dat er binnen enkele weken twee televisie-uitzendingen aan gewijd zouden worden en dat in een blad als *ESB* kort achter elkaar enkele artikelen zouden verschijnen.

Het is evenmin zo, dat het buitenland reeds veel belangstelling toonde voor deze problematiek en „Christiaan Huygens” slechts het voorbeeld van het buitenland volgde. Integendeel, Prof. Böttcher, het Nederlandse lid van de Club van Rome, aan welke organisatie het te danken is dat de studies van Forrester en Meadows het levenslicht zagen, vertelde in de eerste lezing van het congres dat Japan en Nederland voorlopen op de

rest van de wereld wat betreft de interesse in deze materie. Hij bracht dit — als ik mij goed herinner — in verband met het feit dat het bruto-nationale produkt per ha in deze twee landen het hoogst is. Een treffende opmerking, die echter niet impliceert dat bijv. in Amerika geen belangstelling zou bestaan. Een artikel in de *Herald Tribune* getiteld „Doomsday, says MIT-computer, may be just 100 years away”, tekent de sfeer van sensatie waarin ook daar dit onderwerp vaak wordt behandeld.

## Indeling symposium

Ook de indeling van het tweedaagse symposium was gelukkig. De eerste dag werd gewijd aan drie lezingen van vrij algemene aard en aan een forumdiscussie. De sprekers waren: Prof. Böttcher, Prof. Timman en Dr. Van der Lek. Het forum bestond uit de sprekers aangevuld met de hoogleraren Van der Grinten en Doorman en stond onder leiding van Prof. Van Spiegel. Alle hoogleraren uit deze groep komen uit de exacte hoek.

Hoewel Prof. Böttcher zich concentreerde op het werk van de Club van Rome, dat van indrukwekkende omvang is, ook wat betreft de verspreiding van de contacten over alle delen van de wereld, leidde de samenstelling van het forum m.i. tot een iets te grote concentratie op de systeem- en regeltechnische aspecten van het onderwerp. Dit valt echter „Christiaan Huygens” niet aan te rekenen, omdat zij een wiskundige vereniging is.

Waarschijnlijk hadden de organisatoren Dr. Van der Lek — volgens het programma „politicus en lid van de PSP” — als tegenwicht bedoeld, maar daar bleek deze niet zwaar genoeg voor. Door de aard van de vragen kwam Prof. Doorman — een filosoof met wiskundige belangstelling — jammer genoeg niet volledig aan zijn trekken.

De tweede dag werd gewijd aan twee lezingen met een meer technisch karakter, namelijk die van

---

\* De auteur is lector in de wiskunde en de statistische analyse aan de Nederlandse Economische Hogeschool.

---

ook voor alle inkomens tussen minimuminkomen en Reto-inkomen tot meer rechtvaardige verhoudingen te komen. Hier ligt een problematiek die nader zou moeten worden uitgewerkt.

b. Het belastingtarief wordt niet langer als een onoirbare inkomensafroming gezien.

c. De van de belastingprogressie uitgaande opwaartse druk op de topinkomens komt te vervallen. Als het meerdere inkomen boven het Reto-inkomen door een bijzondere heffing van 100 % wordt belast, heeft een verhoging van de topinkomens boven het Reto-inkomen geen zin meer.

d. Anderzijds behoudt de genietter van een inkomen dat het Reto-inkomen overschrijdt, toch nog een aantrekkelijk voordeel. Degene, die in bedrijf of beroep of anderszins erin slaagt zo'n inkomen te verwerven, kan immers voor de helft van zijn inkomen boven het Reto-

inkomen zelf de bestemming aangeven, zij het dat die bestemming niet in de persoonlijke sfeer mag liggen.

Tal van aspecten zijn in dit artikel niet aangeroerd, zoals de noodzaak dat voor een definitieve oplossing een internationale aanpak — in ieder geval een EG-aanpak — nodig is. Dit neemt echter niet weg dat een aanzet in de gewenste richting kan worden gegeven. Dan staat men ook sterker in het internationale overleg.

De bedoeling van deze beschouwing is alleen om een denkrichting aan te geven voor de verdere gedachtenwisseling over de inkomenspolitiek in de jaren zeventig. Er zijn geen pasklare oplossingen aangedragen. Misschien kan echter dit artikel tóch bijdragen tot een vruchtbare gedachtenwisseling over de in de komende maanden en jaren te voeren inkomenspolitiek.

R. J. Ovezall

Prof. Y. Kaya uit Japan en van Prof. Van der Grinten. Ik zal niet proberen alle lezingen volledig recht te doen door ze stuk voor stuk te behandelen. Dit zou teveel ruimte vergen. Ik zal slechts die facetten behandelen die mij hier het belangrijkste schijnen. De volledige tekst van de lezingen is trouwens bij „Christiaan Huygens” verkrijgbaar.

### Welke consequenties volgen uit de bestaande modellen?

Door de MIT-groep zijn nu drie modellen gepubliceerd. Het derde — „World III” — is in Amerika reeds in druk verschenen en zal binnenkort in een Nederlandse vertaling ook hier verkrijgbaar zijn. De indruk bestaat dat het niet radicaal van de vorige modellen afwijkt.

Alle sprekers stelden dat deze modellen slechts een eerste aanzet vormen en vooral Van der Grinten was zeer expliciet op dit punt door te benadrukken dat het nog te vroeg is voor ingrijpende maatregelen waarvan de consequenties niet te overzien zijn zoals drastische beperking van investeringen en gedwongen geboorteregeling.

Dit impliceert echter niet dat de modellen waardeloos zouden zijn. Integendeel. Aan de MIT-groep komt de eer toe op twee bijzonder belangrijke aspecten een fel en exact licht te hebben doen schijnen. In de eerste plaats dat voortzetting van de huidige ontwikkeling binnen de naaste toekomst moet leiden tot een onvoorstelbare ellende voor de gehele mensheid. In de tweede plaats dat ingrijpen op intuïtieve grondslag gedoemd is averechts te werken. Vooral Van der Grinten wees er in zijn toespraak op dat deze soort van modellen bijzonder geschikt is om ervaring op te doen in het beoordelen van de merites van alle mogelijke soorten van voorstellen tot wijziging van de bestaande structuur. Hij speelde met de gedachte dat in de Tweede Kamer een computer-terminal zou komen te staan. Zijn eigen ervaring is dat van de tien suggesties — die anders aanleiding zouden hebben gegeven tot overloze discussies — er acht zonder verdere strijd konden worden weggegooid op het moment dat alle consequenties zichtbaar waren geworden.

Verder heeft hij geprobeerd experimenteel de kwetsbare punten van

deze modellen op te sporen en ervaring op te doen met de maatregelen die binnen het model leiden tot stabiliteit. Hij wees op de vele voordelen van een terugkoppelend beleid. Dat wil zeggen een politiek vergelijkbaar met de anticyclische conjunctuurpolitiek, waarbij de verschillende instrumenten die de overheid ter beschikking staan — zoals discontovoet, overheidsuitgaven, belastingpolitiek — gebruikt worden ter bestrijding van conjuncturele instabiliteit.

M.i. bleek uit zijn betoog één van de gevaren die opdoemen bij een te eenzijdig regeltechnische aanpak van deze problematiek. Iedere econoom kan immers meepraten over de frustraties die men opdoet, als men zich op dit terrein beweegt. Uiteindelijk moeten de nodige beslissingen worden genomen door politici, die alleen maar profijt kunnen trekken uit populaire maatregelen en hiertoe heeft een deflationistische politiek in de geschiedenis nimmer behoord.

Als ik de resultaten van de onderzoeken van Van der Grinten in een paar woorden probeer samen te vatten, kan ik zeggen dat het zeer goed mogelijk is het model te stabiliseren — d.w.z. om de catastrofes, die zonder defensief beleid zouden volgen, te vermijden. Verder, nadat gebleken is dat stabilisatie mogelijk is, kan men proberen een optimaliserende regeling te ontwerpen. Hierbij bleken vele criteria te leiden tot ridicule consequenties en verschenen suboptimale doch realiseerbare regelingen in een gunstig daglicht.

Tijdens de forumdiscussie bleek overigens dat niet alleen hij de Forrestermodellen met behulp van een computer geanalyseerd had. Tot mijn verwondering bleek bijv. dat enkele grote bedrijven dit eveneens hadden gedaan en in deze research aanzienlijke bedragen hebben geïnvesteerd. Prof. Böttcher vertelde (ik citeer uit het hoofd), dat een Russische gesprekspartner van de Club van Rome — Russen mogen geen lid zijn omdat de Club een buitenlandse stichting is — had verzucht: „Voor jullie is dit eenvoudig, jullie kunnen beschikken over die soepel reagerende particuliere bedrijven”.

Men kan zich vervolgens afvragen, wat er nu gedaan kan worden. Dit kan ik misschien samenvatten door erop te wijzen dat verschillende maatregelen nu reeds voor de hand liggen en dat men op verschillende plaatsen ernst maakt met de bestudering van de materie.

### Welke maatregelen kunnen nu reeds worden getroffen?

Alle sprekers, in het bijzonder Prof. Böttcher in zijn inleiding, wezen erop dat het evident is dat een heel pakket maatregelen nu reeds gereed ligt. Het is zeker niet zo dat er nog niets wordt gedaan. Op vele terreinen, zoals de vervuiling en de bevolkingspolitiek, is men reeds actief, maar niet voldoende in het kader van de labiliteit van de wereldstructuur zoals die uit de modellen naar voren komt. Een bewuste bevolkingspolitiek gecombineerd met milieubescherming en beperking van de kwalijke aspecten van de economische groei is geboden. Böttcher onderstreepte dat overal ter wereld echter het overheidsapparaat te traag en te log is, terwijl ook de internationale samenwerking versterking behoeft.

De heer Van der Lek stelde dat het gehele optreden van de Club van Rome niets anders is dan een poging, het leven van de ondernemingsgewijze produktie enige decennia te verlengen door erop te hameren dat de tegenwoordige stand van kennis nog onvoldoende is en dat alle ingrijpen moet wachten terwijl er hard en lang gestudeerd moet worden. Dit alles uiteraard ten laste van de kleine man. Laat ons hopen dat het betoog van de heer Van der Lek niet symptomatisch is en dat de keuze van een man van meer allure een heel andere bijdrage in de discussie zou hebben gegeven.

Een tweede groep van maatregelen die nu reeds kan worden getroffen ligt in de stimulering van verdere studie. Verdubbeling of verviervoudiging van de omvang van wetenschappelijk onderzoek zal noodzakelijk zijn. In Nederland zal dit onderzoek geschieden onder leiding van Prof. Timman. Tot mijn grote vreugde opende deze zijn inleiding met een citaat uit Huxley's *Ape and Essence* waaruit weer eens duidelijk werd hoe vroeg Huxley de beklommende ontwikkeling al zag aankomen en wat een prachtige vorm hij aan zijn gedachten wist te geven. Het betoog van Timman was zeer genuanceerd. Hij gaf de indruk open te staan voor alle stromingen zowel op wetenschappelijk als op politiek terrein en deze met graagte in zijn modellen als factor te willen opnemen. Het was een verademing hem te horen antwoorden op de vele politiek getinte vragen uit het publiek tijdens de forumdiscussie. Zijn ant-

woord was steeds een variatie op het thema: formuleer uw gedachten exact — wees een kritisch maatschappijcriticus — en wij zullen de consequenties daarvan wel doorrekenen.

### Samenvatting

Ik wil de indruk die dit symposium bij mij heeft achtergelaten als volgt samenvatten.

1. Het ontbreken van een defensieve politiek zal binnen afzienbare tijd leiden tot onvoorstelbare consequenties. Van automatische terugkoppeling is niet veel heil te verwachten.

2. Systeem- en regeltechniek kunnen de maatregelen ontwerpen die de wereld in draaglijke stabiele banen zullen leiden.

3. De zwakke stee in onze bewapening is de implementatie van deze voorstellen. Wetenschap en politiek, Oost en West, zullen intensief, met wederzijds begrip en respect, met elkaar moeten samenwerken. Hoe? Ik zie het nog niet.

Als ik terugdenk aan dit symposium lijkt mij dat het nut van al deze inspanning gevonden moet worden in twee aspecten. Ten eerste was

de belangstelling massaal. Beide dagen was de aula van de TH goed gevuld wat volgens mijn idee neerkomt op 800 à 1.000 bezoekers tijdens de eerste dag en 600 tijdens de tweede dag. Dit zal ertoe bijdragen het onderwerp onder de aandacht van de betrokken instanties te brengen. Ten tweede stel ik mij voor dat vele jonge mensen van het forum hebben kunnen leren hoe op waardige wijze een dergelijke, ons aller belang op de meest directe wijze rakende, problematiek benaderd kan worden.

13 maart 1972

J. A. Hartog

**ESB**

Ingezonden

# Metaalconflict is de wereld nog niet uit

Met enige verwondering las ik de beschouwing van A. F. van Zweeden in *ESB* van 1 maart 1972. Met de analyse van de schrijver heb ik wat moeite, maar meer nog met het feit, dat hij zich daarbij afzet tegen een wat eenzijdige interpretatie van mijn „losjes geciteerde” woorden. Ik bedoel met „Amerikaanse methoden” iets anders dan Van Zweeden denkt. Bovendien ligt niet in *die* methoden het verschil tussen Industriebond NVV en de anderen.

„Amerikaanse methoden” is voor mij niet synoniem met „eruit halen wat erin zit”. Het kenmerkende verschil tussen de houding der Amerikaanse vakbonden en de onze is de voorkeur voor „shop-floor”-actie (het streven naar „job control”) en het niet streven naar inspraak in de ondernemingsleiding, doch zich duidelijk uitspreken voor oppositie tegen die leiding. Daarbij komt dan inderdaad ook het gebruik maken van de mogelijkheden op de lokale arbeidsmarkt.

Naar mijn gevoelens waren deze elementen bij de Industriebond NVV inderdaad aanwezig. Zij ontbreken echter bij de anderen niet helemaal. De voorkeur voor „betriebsnah” optreden blijkt uit de nadruk op de „immateriële” punten (het sociale jaarverslag en de gedecentraliseerde onderhandelingen). Ik ben het geheel eens met de stelling, dat deze nadruk in de lijn ligt van de „democratisering”. Het is de consequentie van de rapporten van Buiters, Wallenburg en Poppe uit het begin der

jaren zestig. Maar de CMB en St. Eloy hadden in „hun” CAO de mogelijkheid voor gedecentraliseerde onderhandelingen al geopend. Het door de Industriebond NVV gepousseerde bedrijvenwerk vindt zijn parallel in een soortgelijke opzet bij de beide andere partners.

De verschillen liggen niet zo simpel als Van Zweeden suggereert. Zelfs „harmoniemodel” versus „conflictmodel” is een veel te gestileerde benadering van de ongetwijfeld aanwezige mentaliteitsverschillen, al is het verschil in waardering van het stakingswapen ongetwijfeld het belangrijkste symptoom van deze verschillen.

Ik zou niet graag de tegenstelling tussen Industriebond NVV en de confessionele organisaties kwalificeren als die tussen „ouderwets” en „modern”, of omgekeerd. De democratiseringstendentie moge „modern” zijn, de „actie aan de basis” is in de vakbondshistorie zeker niet nieuw. Waarom „conflict” modern zou zijn en „harmonie” ouderwets, ontgaat mij. Toegegeven kan worden, dat het „conflictmodel” meer in de mode is, maar dat lijkt mij wat anders. Het werkelijke probleem waarmee we na het conflict blijven zitten is m.i. nog steeds dat van de tegenstelling tussen twee uiterst moderne desiderata, namelijk het verlangen naar democratisering, wat onder meer gedecentraliseerde onderhandelingen inhoudt, en de wens naar een rationele beheersing van het economische proces. Voor zover in de gedecentraliseerde onderhandelingen ook over

lonen wordt gesproken, zijn beide verlangens moeilijk verenigbaar.

Tenslotte onderschat Van Zweeden de problematiek wanneer hij stelt, dat Groenevelt de stemming onder de arbeiders beter wist te peilen dan de werkgevers en de bestuurders der confessionele vakorganisaties. Er zijn onder de betrokken arbeiders immers ten minste drie stromingen aan te wijzen: 1. degenen, die de houding der confessionele bonden aanvaardbaar vonden (de arbeidsonrust was tenslotte maar lokaal); 2. degenen, die Groenevelt door dik en dun volgden, ook toen hij alsnog arbitrage aanvaardde en 3. degenen, die dit laatste maar heel moeilijk konden accepteren en zich verraden voelden.

De bij het conflict betrokken partijen hadden dus een achterban, die niet unaniem was. Onder meer het feit, dat het zwaartepunt van de Industriebond NVV veel duidelijker dan dat van de andere CAO-partners, in de Randstad ligt, zorgde er (met de „ideologische” factor en het zwaardere gewicht der beampten binnen de vijf) voor, dat men te maken had met verschillende soorten achterban, die op verschillende wijze reageerden op de situatie. Dit steeds duidelijker wordende klimaatverschil tussen de verschillende vakbonden kon ook in de toekomst nog wel eens een belangrijke rol gaan spelen. Zoals WIK (het orgaan van de Industriebond NVV) het 1 maart uitdrukte: „De tijdbom tikt nog”.

W. Albeda

Mijn commentaar gold enkele „losse opmerkingen” die Albada maakte in een persconferentie en in een persoonlijk onderhoud dat wij bij wijze van tijdverdrijf voerden in de uren dat bemiddelaars en journalisten moesten wachten tot werkgevers resp. vakbonden bezig waren met hun interne beraad over het bemiddelingsvoorstel.

Albada's nadere uiteenzetting is alleen maar verhelderend. Ik heb begrepen dat er een misverstand tussen ons gerezen was over de term „Amerikanisering” die ik in direct verband bracht met „het uitbuiten van elke situatie” waarachter ik het uitbuiten van de situatie op de arbeidsmarkt vermoedde (niet geheel ten onrechte zoals uit Albada's reactie blijkt). Overigens is het misverstand over de gebruikte term wat mij betreft opgeheven.

Hoewel ik niet graag de termen „ouderwets” en „modern” gebruik — ze waren oorspronkelijk ook niet van mij — hadden die kwalificaties in mijn beschouwing geen betrekking

op de tegenstelling „harmonie” en „conflict”, maar op de structuur van de Industriebond NVV die consequent is aangepast aan de aanbevelingen van de vakbondssociologen. Ik beschouw het metaalconflict 1972 als een vervolg op de havenstaking 1970, waarbij ook grote metaalbedrijven waren betrokken. Die staking heeft duidelijk gemaakt hoe noodzakelijk het was de communicatielijnen tussen basis en top in de vakbeweging te verkorten.

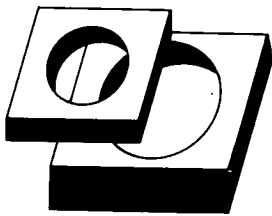
Albada heeft dan ook gelijk als hij stelt dat de arbeiders in de Randstad — meer in het bijzonder het Rijnmondgebied — de Industriebond NVV tot zijn harde houding hebben geïnspireerd en hem in zijn beleid hebben gesteund. Groenevelt heeft de stemming van deze achterban goed getaxeerd, kon dat ook, omdat zijn bond in de Randstadbedrijven over een sterk kader beschikt dat, samen met geschoolde groepstechnici van de bond, een doeltreffende „agitprop” is gebleken. De confessionele bonden, die het initiatief tot vorming van bedrijfsafdelingen meer van hun leden laten afhangen, mis-

sen een dergelijk apparaat.

Ik ben bang dat de werkgevers en ook de bestuurders van de NKV- en CNV-bonden zich op de „verschillende stromingen” onder de arbeiders hebben verkeken. Met name de werkgeversorganisaties hebben de mentaliteit van de werknemers in de Randstad volkomen verkeerd beoordeeld toen zij het kort geding aanspanden tegen de NVV-bond en serieus geloofden dat de reactie van de arbeiders op het vonnis wel zou meevallen. Dat schrijf ik toe aan een klassehouding en niet alleen maar aan „klimaatverschillen”.

Een kenmerkend nuanceverschil tussen de confessionele bonden en de NVV-bond is, dat de eersten bij aanvaarding van „hun” CAO akkoorden gingen met een vage, tamelijk vrijblijvende aanbeveling voor erkenning van het bondswerk op ondernemingsniveau. Voor de Industriebond NVV blijft op dit punt „de tijdbom tikken”. Als Albada dat als „klimaatverschil” wil blijven aanduiden heb ik er vrede mee.

A. F. van Zweeden



## Toets op taak

# Voorhaven

DRS. H. M. VAN DE KAR

Nadat de gemeente Amsterdam meermalen had aangedrongen op vergroting van de sluis capaciteit te IJmuiden, werd eind 1968 door Rijkswaterstaat een werkgroep ingesteld om dit te bestuderen. Al spoedig werd duidelijk dat de kosten om het Noordzeekanaal geschikt te maken voor grotere schepen prohibitief zouden zijn (Velsers tunnel!). De opdracht aan de werkgroep werd daarom, weer op aandrang van Amsterdam, gewijzigd in het onderzoeken van de technische en maritieme aspecten van een voorhaven te IJmuiden. Deze haven zou, naar Amsterdams idee, slechts een overslagfunctie moeten vervullen (geen industrievestiging) en komen te liggen ten zuiden van de zuidelijke havendam. Het strand- en duingebied van de gemeente Velsen zou over een lengte van 2,5 km in beslag worden genomen.

Februari 1971 bracht de werkgroep rapport uit. Drie maanden later verscheen de nota die de ge-

meente Amsterdam aan de regering had toegezegd over de economische aspecten van de voorhaven. September 1971 volgde een zeer scherpe reactie van de gemeente Velsen op het Amsterdams „Plan van Gisteren”. In een fraai uitgevoerd boekwerkje werden de Amsterdams argumenten en berekeningen gewogen en grotendeels te licht bevonden. De belangentegenstelling tussen beide gemeenten deed behoefte ontstaan aan informatie uit onafhankelijke bron. De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Haarlem verzocht daarom de naar hun oordeel onpartijdige Dr. L. Bak, lector in de praktische planologie aan de VU, de gepubliceerde rapporten over de voorhaven te toetsen.

Uit het onlangs gepubliceerde advies van Dr. Bak blijkt dat dikke vraagtekens bij de zin van het voorhavenproject gerechtvaardigd zijn. Dat geldt niet alleen voor de nationaal-economische betekenis, maar ook voor de regionale betekenis en

zelfs voor de betekenis van het project Amsterdam. Dr. Bak acht de kans namelijk groot dat de voorhaven in plaats van de Amsterdams haven te „sauveren”, deze zal „saveren”.

Enkele opmerkelijke verschillen van inzicht verdienen in deze rubriek te worden gememoreerd. Het betreft hier immers de eerste, vaak kritische fase van een besluitvormingsproces over een kostbaar, met overheidsmiddelen te financieren project. Het zou echter te ver voeren om een volledig overzicht van alle discussiepunten te geven.

Het hoofddoel van het voorhavenproject is het IJmondgebied de aansluiting met de ontwikkeling van diepstekende zeeschepen niet te laten missen en daarmee „diskwalificatie van Amsterdam als wereldhaven” te voorkomen. De voordelen die een direct aan zee gelegen haven biedt ten opzichte van Amsterdam gelden echter ook voor kleinere schepen die Amsterdam wél



kunnen bereiken! Ook bij een selectief havenbeleid zal de voorhaven een concurrent zijn voor de havens achter de sluisen, aldus Bak. Hij acht, bij succes van de voorhaven, aandrang van Amsterdam om tóch de capaciteit van het Noordzeekanaal te vergroten niet uitgesloten!

Verder betwijfelt hij de noodzaak en de mogelijkheden van de voorhaven om de ontwikkeling van mammoetschepen te volgen. Slechts voor het vervoer van ruwe aardolie en erts worden scheepstypen ontwikkeld die de Amsterdamse haven niet kunnen aandoen.

De verwachtingen van Amsterdam over de ertstransito naar de Ruhr zijn volgens de analyse van Bak veel te optimistisch. Velsen meent dat de toeneming van de erts-overslag in Nederland door de bestaande Rotterdamse bedrijven opgevangen zal worden. Amsterdam gaat, aldus Velsen, ten onrechte uit van de huidige overslagcapaciteit in het Waterweggebied.

De aardolie biedt Amsterdam volgens Bak nog minder perspectief. De vaartijd ten opzichte van Rotterdam is voor het meeste vervoer anderhalf uur langer en de bestaande buisleiding schijnt een reservecapaciteit te hebben voor nog twee of drie raffinaderijen. Daarbij komt dat de voorhaven geen schepen zal kunnen ontvangen, die groter zijn dan 180.000 ton. Dat betekent, naar mag worden aangenomen, dat omstreeks 1990 50% van de erts- en oliecarriers te groot zal zijn voor de voorhaven!

De grote schepen zullen ook moeilijk moeten manoeuvreren om de voorhaven binnen te kunnen lopen. Dit kan tot gevaarlijke situaties leiden voor het doorgaande (sluis-)verkeer en de binnenvaart. Ook zullen deze schepen het meeste last hebben van de hevige getijdenwerking, die tot wachttijden van ruim 10 uur kan noodzaken. Aan de winsttijd die de voorhaven lijkt te bieden ten opzichte van de Amsterdamse haven wordt afbreuk gedaan doordat de aanvoer in de voorhaven moet worden overgeslagen op binnenschip, trein of vrachtauto. Hierdoor ontstaan tijdverlies en hogere transportkosten per eenheid. Bak trekt daaruit de consequenties dat 1. de voorhaven geen nieuw perspectief biedt op industriële vestiging langs het Noordzeekanaal en 2. de industrie zich in de voorhaven zelf zal willen vestigen. En die is daar te klein voor.

Hij zou trouwens al te klein zijn voor de overslagfunctie, althans wanneer wordt uitgegaan van de Amsterdamse vervoersprognose van 50 mln. ton overslag in 1990 en 80 mln. ton in 2000. (De alternatieve prognose van Bak is een overslagkwantum van maar 25 mln. ton in 1990!) Men komt dan volgens Bak 325 ha te kort in het jaar 2000. De geplande bruto-oppervlakte van 200 ha is slechts voldoende voor een jaarlijkse overslag van 25 mln. ton. Een dergelijke overslag belooft waarschijnlijk onvoldoende rendement.

Indien men als werkhypothese aanvaardt dat de voorhaven inderdaad de industriële vestiging in de nog braakliggende Amsterdamse westelijke havenvlakten zou bevorderen dan leidt de 200 ha overslagruimte volgens Bak tot maximaal 1.200 ha industrieterrein. Thans is 2.700 ha beschikbaar. De argumenten voor een grotere voorhaven — die een flink deel van het Bloemendaalse strand zou opeisen — liggen dus nu al op de loer!

---

**Deze rubriek wordt verzorgd door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven.**

---

Behalve ramingen van vervoersstromen en ruimtebeslag bevat de Amsterdamse nota ook beschouwingen over het bedrijfseconomische rendement en de sociaal-economische voor- en nadelen van het voorhavenproject. Van een uitgebreide kosten-batenanalyse is echter geen sprake: niet alle maatschappelijke effecten zijn in de analyse betrokken en (wat nog erger is) er worden geen alternatieven geformuleerd. Niettegenstaande deze in de nota zelf toegegeven onvolledigheid worden de berekende maatschappelijke effecten *toch* gesaldeerd. Het als „niet onbelangrijk” betitelde positieve saldo zou mijns inziens geen rol mogen spelen in de besluitvorming. Nog minder omdat de berekening van dit saldo niet klopt.

In de bedrijfseconomische vergelijking worden tegenover het aandeel van de havenbeheerder in de kosten (de tweederden-eenderde verdeling tussen Rijk en gemeente wordt van toepassing verondersteld voor een belangrijk deel der kosten), de opbrengsten uit terreinhuur, haven- en geulgelden als baten opgenomen. Aan deze ramingen ligt uiteraard de bekritiseerde Amsterdamse vervoersprognose ten grondslag.

Een belangrijk deel van de kosten der suprastructuur is niet in de totale kosten van f. 320 mln. begrepen. Reden: het zou gaan om specifieke voorzieningen waarvoor „kostprijsdekkende exploitatie dient te worden nagestreefd”. Een dergelijke netto-methode bemoeilijkt de beoordeling van het project in hoge mate! Velsen raamt daarom de totale investering op f. 400 mln., Bak op f. 500 mln. à f. 600 mln.

Velsen wees erop dat de opbrengst van het geulgeld, dat geheven wordt van diepstekende schepen als bijdrage in de kosten van geulverdieping, in Rotterdam inderdaad geheel aan de havenbeheerder toevalt. Maar Rotterdam draagt dan ook de volledige kosten. Amsterdam gaat echter uit van de tweederden-eenderde regeling en het is nauwelijks een vraag of het geulgeld dan volledig aan de havenbeheerder toegerekend mag worden.

Velsen heeft verder terecht kritiek op het feit, dat rekening wordt gehouden met de toekomstige geldontwaarding, waardoor de kosten-batenvergelijking een sterk geflatteerde uitkomst krijgt.

Ook het overzicht van maatschappelijke baten en lasten vertoont onvolkomenheden. Omdat in de bedrijfseconomische vergelijking alléén de kosten voor de havenbeheerder opgenomen zijn, meent men in de sociaal-economische vergelijking te kunnen volstaan met het opnemen van de lasten voor het Rijk. Hoewel ongebruikelijk en onoverzichtelijk behoeft dit niet bezwaarlijk te zijn als dan ook de baten en het saldo van de bedrijfseconomische vergelijking op de juiste wijze (zonder dubbeltellingen!) verwerkt worden.

Dat is echter niet gebeurd. Beide vergelijkingen sluiten niet op elkaar aan. Bijvoorbeeld, tegenover het Rijksaandeel in de kosten staat onder meer het maatschappelijk transportvoordeel, d.w.z. de vervoersbesparingen die aan de Nederlandse economie ten goede zullen komen. Dit voordeel is echter gedeeltelijk opgesloten in de haven- en geulgelden waarmee in de bedrijfseconomische vergelijking al rekening werd gehouden.

Als een ander maatschappelijk voordeel wordt de produktiewaarde genoemd, dat is de additionele omzet die in Nederlandse ondernemingen zal ontstaan als gevolg van de voorhaven en niet, zoals gebruikelijk, de *netto*-toegevoegde waarde.

Men zoekt vergeefs naar een praktische of theoretische rechtvaardiging hiervoor. Nergens blijkt overigens of ook rekening gehouden is met eventuele produktieverliezen ten laste van de voorhaven in Amsterdam of elders in Nederland. Daarvoor zou bekend moeten zijn welke gedeelte van die toekomstige vervoersstroom geïnduceerd wordt door de voorhaven en welk deel ook zonder voorhaven Amsterdam, respectievelijk Nederland zou hebben bereikt. Helaas besteedt de Amsterdamse nota daar geen aandacht aan. Als gesproken wordt van „additioneel vervoer“ dan blijkt men daar *alle* vervoer via de voorhaven mee te bedoelen.

Bij de berekening van het (voordelig) saldo paraisseert merkwaardig genoeg alléén dat deel van de produktiewaarde dat aan de *fiscus* toevalt! Baten en lasten voor de nationale gemeenschap mogen echter niet worden verward met baten en lasten voor het Rijk.

Als derde en laatste maatschappelijk voordeel noemt Amsterdam het werkgelegenheidseffect. Amsterdam verwacht een directe arbeids-

behoefte van 1.300 man op de voorhaven in het jaar 2000. Op grond van de vervoersprognose van Amsterdam komt Bak tot 8.000 man en inclusief de indirecte arbeidsbehoefte tot een totaal van 32.000 arbeidsplaatsen. Ook bij aanzienlijk lagere prognoses blijkt de woongelegenheden in de IJmond — zoals Bak opmerkt — onder „onaanvaardbare druk“ te worden gezet, waarbij „zeer grote offers aan natuur- en recreatiegebied“ nodig zullen zijn.

Zou er gependeld worden dan is uitbreiding van het wegennet nodig. Ook het voor- en natransport van goederen zal, volgens Bak, extra voorzieningen vragen. Een vier- tot zesbaans autoweg tot aan de Velser tunnel wordt nodig geoordeeld, hetgeen verschuiving van de spoorlijn en vermoedelijk ook afbraak van enige honderden woningen nodig zal maken. De binnenscheepvaart (duwvaart) zal toenemen en vergroting van de sluiscapaciteit zal toch niet vermeden kunnen worden. Verder vermoedt Bak dat Amsterdam t.z.t. zal gaan aandringen op een nieuw binnenscheepvaartkanaal (gedeeltelijk door de duinen). Daarnaast zal

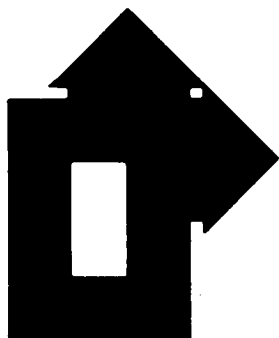
een nieuwe railverbinding nodig zijn. Amsterdam verwacht echter dat zonder congestie, van de bestaande en reeds geplande verkeersinfrastructuur gebruik kan worden gemaakt.

Ook ziet Amsterdam door het voorhavenproject géén negatieve beïnvloeding van het milieu ontstaan. Zowel Bak als Velsen wijzen op luchtverontreiniging (stof bij erts-overslag), de vervuiling van duinwater door olie lekkages, geluidshinder door continu-overslag en toegenomen verkeers- en de optische verontreiniging van het bestaande kustbeeld. En dat alles nog onder de veronderstelling dat er geen industrie zal komen!

Het is duidelijk dat voor beoordeling van het voorhavenproject een meer uitgebreide studie van de maatschappelijke effecten vereist is. Gehoopt mag worden dat de commissie Zeehavenoverleg, die binnenkort een advies over de wenselijkheid van de voorhaven aan de minister zal uitbrengen, het materiaal voor een verantwoorde oordeelsvorming zal verschaffen.

H. M. van de Kar

### Au courant



## Vervolg van het matigingsgesprek

A. F. VAN ZWEDEN

Het in het najaar met een half compromis afgesloten breed overleg over de matiging van lonen en prijzen zal binnen kort zijn vervolg krijgen, wanneer regering en sociale partners de balans zullen opmaken. Het ziet er niet naar uit, dat die balans met een batig saldo sluit. Van alle kanten wordt nu beweerd dat er van de matiging niet veel terecht is gekomen en, wat opmerkelijk is, tegenspraak wordt niet vernomen.

Het gesprek heeft extra gewicht gekregen door de onheilspellende berichten over 's lands financiën. Er wordt in de publiciteit gewag gemaakt van ongedekte tekorten van meer dan twee miljard op de begroting 1973. Die tekorten zouden

al ontstaan bij ongewijzigd beleid. Prof. Steenkamp heeft bij de presentatie van zijn herstelplan gezegd, dat de inflatie bezig is de collectieve voorzieningen te verslinden. De vrijwel uitzichtloze situatie van de overheidsfinanciën maakt het vrij aannemelijk dat het kabinet-Biesheuvel zijn aarzelingen om in lonen en prijzen in te grijpen, nu gemakkelijker kan overwinnen. Dit te meer omdat, zoals een van de leden van dat kabinet, de Minister van Binnenlandse Zaken, Geertsema, heeft opgemerkt, ook uit kringen van het bedrijfsleven steeds vaker stemmen worden gehoord die pleiten voor een loon- en prijsbeleid.

Prof. Heertje, wiens relaties met DS'70, de partij die bestrijding van

de inflatie centraal stelt (Berger), bekend zijn, heeft gesteld, dat men het eerst eens moet worden over beheersing van lonen en prijzen voor er over de begroting 1973 kan worden gesproken.

Genoeg geluiden dus, die het vervolg-gesprek in de Stichting van de Arbeid een wat andere context bieden dan de sfeer waarin het breed overleg zich het afgelopen najaar heeft voltrokken.

Toen: een kabinet, dat nog zo pas de goede betrekkingen met de vakbeweging had hersteld en vooral niets wilde doen om het in het Catshuis gekweekte sfeertje van wederzijdse goodwill te bederven. Nu: een regering, die min of meer gelouterd is door de ervaring, die stil-

zwijgend een loonconflict in de metaalsector heeft laten passeren, die niet geknipperd heeft met de oogleden bij het bekendworden van de maandelijkse prijsindexcijfers en grotendeels gelaten de van maand tot maand stijgende werkloosheids-cijfers over zich heen heeft laten gaan. Een regering, die voortdurend beleiden heeft dat de primaire verantwoordelijkheid voor lonen en prijzen bij de organisaties van het bedrijfsleven ligt.

En al die tijd, die „acht verloren maanden” (Berger, DS'70), zweeg de Sociaal-Economische Raad. Alles wat er na het befaamde advies over de loonmatiging uitkwam, was een rapport over de loonindexering, dat in de ogen van kroonlid Van Esveld, de raad onwaardig was.

Toch ligt in dat indexeringsadvies een van de sleutels tot een beter functionerend loonbeleid. De indexering werkt immers niet inflatoir, als prijsstijgingen achteraf worden gecompenseerd. Het vervelende is natuurlijk, dat dit advies, als op zichzelf staand stuk, weinig betekenis heeft. Het draagt, zoals Van Esveld wilde zeggen, niet veel bij tot een betere beheersing van de lonen. Het is nauwelijks te beschouwen als een bijdrage tot de formulering van een inkomensbeleid, waarover iedereen in Nederland het eens is, maar waarvan nog niemand weet (ook de SER niet) wat het nu precies moet voorstellen.

In de paniek die de belabberde begrotingssituatie dreigt te verwekken bestaat de kans dat de politici een paar fundamentele zaken over het hoofd gaan zien. Dat ligt al een beetje besloten in het plan-Steenkamp, waarin de suggestie wordt gewekt alsof onze nationale problemen — die alle te herleiden zijn tot de overspanning — zouden zijn op te lossen met budgettaire middelen. Natuurlijk, ik vind ook dat het dwaasheid is om bij een zo benarde begrotingssituatie de inflatiecorrectie onverkort te laten doorgaan. Maar de bezuinigingen waarover gesproken wordt en de belastingverhogingen dragen op zichzelf niet bij tot oplossing van de inflatie-proble-

matiek. Er doet zich geen „Keynesiaanse situatie” voor waarin de overspanning doeltreffend kan worden bestreden met anti-cyclische budgettaire middelen. Blijft over: een inkomensbeleid. Maar wat moet dat betekenen? Ik zie nog niet gebeuren dat de regering gebruik maakt van artikel 10 van de Loonwet om de lonen, weer eens zes, twaalf of achttien maanden lang te bevriezen. Evenmin lijkt het mij erg waarschijnlijk dat de regering opnieuw een prijsmaatregel gaat afkondigen.

Geen rechtstreeks ingrijpen dus? Het antwoord hangt niet alleen af van de sociale partners die nog steeds de leer aanhangen, dat zij het onderling eens moeten zijn over het pakket van maatregelen. De budgettaire situatie en de nood waarin kabinet en regeringspartijen zich bevinden zouden wel eens de doorslag kunnen geven.

Tussen de sociale partners, die straks met de regering om de tafel gaan zitten, ligt de oude conflictstof nog steeds hoog opgetast. De werkgevers zijn niet meer zo tegen een loonmaatregel, maar zij zullen zich tot het uiterste verzetten tegen ingrijpen in de prijzen.

Onderdeel van een inkomensbeleid is beheersing van de investeringen. Voor volgend jaar is de indiening van een wetsontwerp op een selectieve investeringsheffing te verwachten. De werkgevers voelen er niets voor. Hun sterkste argument is, dat bij een zo sterke daling van de particuliere investeringen als zij nu meemaken, een belasting op investeringen weinig zinvol is.

Is er overeenstemming te bereiken over een matigingsprogramma, dat volgend jaar kans van slagen biedt, als de partijen het nog precies zo oneens zijn als een half jaar geleden? Een matiging alleen in de loonsfeer is en blijft onacceptabel voor de vakbeweging, terwijl een inkomensbeleid dat werkelijk die naam verdient op groot verzet van de werkgevers zal stuiten.

Minister Langman heeft bij het begrotingsdebat in de Tweede Kamer gezegd, dat er overeenstemming moet worden bereikt over de hoogte

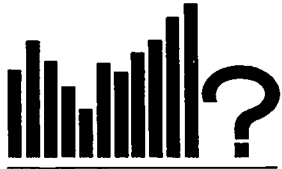
van de investeringen. Hij had daarbij het oog op een breed akkoord over een sociaal-economisch beleid op middellange termijn, waarbij overheid en bedrijfsleven zich uitspreken over de verdeling van de in onze economie nog aanwezige ruimte.

Een akkoord over de globale hoogte van de investeringen impliceert een overeenstemming over de verdeling tussen winsten, de stijging van het reële beschikbare loon en de ruimte voor collectieve voorzieningen. Op basis van een dergelijk akkoord zou een werkelijke matiging mogelijk moeten zijn, zonder rechtstreeks overheidsingrijpen. Aangezien matiging op zich nauwelijks een aantrekkelijk perspectief is voor die categorie Nederlanders die loontrekken worden genoemd, moet er iets geboden worden dat het offer van de matiging in de persoonlijke inkomenssfeer verzoet. En dat is een garantie dat voorzien zal worden in dringende behoeften aan collectieve goederen: betaalbare woningen, een schoner milieu, beter openbaar vervoer. Dat zijn juist die behoeften waarin de overheid met haar door de inflatie overspoelde budget niet meer kan voorzien.

Prof. Heertje heeft gezegd, dat matiging op langere termijn ondenkbaar is, als het zelfs op korte termijn niet lukt lonen en prijzen onder de knie te krijgen. Een vrijwel onaantastbare stelling, die voor hem het bewijs is dat we terug moeten naar loon- en prijsbeheersing. Voor mij staat dat nog niet vast, omdat de ervaring van vijftien jaar centraal loonbeleid geleerd heeft dat een loonstijging die systematisch bij de produktiviteitsgroei achterblijft (en wat is anders matiging?), tot expansie van winsten, investeringen en daarmee tot overspanning op de arbeidsmarkt leidt. Er is eigenlijk maar één omstandigheid die principieel verschilt met de situatie van de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig: de kans op een hoger werkloosheidspeil als gevolg van technologische wijzigingen in de produktiestructuur.

A. F. van Zweeden

**Met „ESB” een beter economisch-politiek inzicht**



## „Le malade imaginaire” en de „brave new world”

DRS. P. RESSENAAR

Er waart een spook door Europa, ja door de wereld. Het spook van de vervuiling, de overbevolking en het grondstoffentekort. Proletariërs aller landen sla de handen ineen en verlos onze zieke maatschappij van de verlokkingen van het boze kapitalisme. Aldus het motto van de commissie Mansholt <sup>1)</sup>.

In de verantwoording van het rapport van de „Commissie van zes” wordt aangegeven, dat de commissie zich heeft beziggehouden met een analyse van de voornaamste knelpunten in de maatschappelijke ontwikkeling en met het aangeven van de richting, waarin fundamentele hervormingen zouden moeten worden gezocht. Bij lezing van het rapport blijkt, dat men zich meer met de noodzaak van fundamentele hervormingen heeft beziggehouden dan met een analyse, want daar is niet veel van te vinden. In de derde alinea van het hoofdstuk waarin de analyse wordt gegeven, wordt reeds gesproken over die fundamentele hervormingen.

In *ESB* <sup>2)</sup> van vorige week werd gesteld, dat politici zelden zo snel reageren op conclusies van wetenschapsmensen; hierbij werd uiteraard aan de Club van Rome gedacht. Naar mijn smaak is de reactie wel erg snel gekomen. In feite was dit advies reeds geschreven voordat het rapport van de Club van Rome werd gepubliceerd. Dat is zelfs verdacht snel. Blijkbaar kwam de strekking van het rapport van de Club van Rome zeer in het straatje van de „Commissie van zes” van pas. Er kan echter nauwelijks tijd zijn geweest om dat rapport behoorlijk te analyseren en in de juiste proporties te zien. Er zijn inmiddels al wetenschapsmensen, die op grond van dezelfde computermodellen tot minder verontrustende uitspraken komen. Aangezien de „Commissie van zes” in haar rapport zelf aangeeft hoe gevaarlijk het is door technocraten te worden gestuurd, had ze wel iets terughoudender mogen zijn in haar publikatiedrang.

Zoals gezegd, graaft de analyse niet erg diep. Het is niet veel meer dan een opsomming van allerlei re-

ele, maar ook vele vermeende problemen in onze maatschappij. Het geschrift stelt uitermate teleur door de vele gemeenplaatsen en kreten, waarmee de tekst is gelardeerd. Hierop is reeds van diverse zijden kritiek uitgeoefend. Wat bijvoorbeeld te denken van de eerste alinea op pagina 4: „Economische, technische, wetenschappelijke ontwikkelingen, accelereren steeds verder en raken zo niet alleen uit de greep van de enkeling, maar ook uit die van partijen en nationale regeringen. Dat versterkt het gevoel van machteloosheid”.

Wat wordt er met accelereren bedoeld en heeft de enkeling daar dan ooit wél greep op gehad? Hebben partijen en regeringen dan ooit greep gehad op de technische en wetenschappelijke ontwikkeling? Wat wordt er feitelijk met greep bedoeld, een soort inquisitie zoals in de middeleeuwen? Waarom zou dit alles een gevoel van machteloosheid moeten veroorzaken? Waarom toch al die wanhoopskreten, waarom toch bij voorbaat er al van uitgegaan, dat we de problemen van milieuvervuiling niet aan zouden kunnen? Akkoord, we zijn laat begonnen met het tegenoffensief, maar er wordt geen enkel argument aangevoerd waarom we dit probleem niet de baas zouden kunnen. De overheid grijpt al jaren in met allerlei voorschriften en veiligheidsbepalingen.

Als die voorschriften niet voldoende zijn, moet men dat niet aan het systeem van de ondernemingsgewijze productie wijten, maar aan de overheid, die tekort is geschoten in haar plicht om moeilijkheden te voorzien. „Gouverner c'est prévoir”. In de praktijk laten politici daar weinig van blijken. In dat opzicht heb ik dan ook wél waardering voor dit rapport. Omdat de overheid c.q. de politici, het echter uit de hand hebben laten lopen door voortdurend achter de feiten aan te hollen, is het nog niet direct logisch om de conclusie te trekken, dat dit soort problemen alleen door een vergaande en zeer gedetailleerde concentratie van de beslissingen kan worden aan-

gepakt. Al direct op de eerste pagina's wordt echter al de conclusie getrokken c.q. het potitieke vooroordeel verkondigd, dat vele, zo niet alle, problemen kunnen worden opgelost door van burgers ambtenaren te maken. Dat een uitermate kapitalistische maatschappij als de Verenigde Staten ons nog in menig opzicht tot voorbeeld kan strekken bij de aanpak van de milieuvervuiling, het verpakkingsvraagstuk, de concurrentieproblematiek e.d., wordt niet vermeld.

In de volgende alinea op dezelfde pagina wordt gesteld, dat het systeem de enkeling van zijn werk vervreemdt. Weer zo'n gemeenplaats. Welk systeem wordt eigenlijk bedoeld, heeft men iets tegen de arbeidsverdeling; die berust toch in feite op onderlinge afspraken. Mij dunkt, dat er tegenwoordig heel wat minder reden is om van het werk vervreemd te zijn dan in de tijd van de lopende band. De arbeidsomstandigheden en de mogelijkheid van een eigen inbreng, vaak inderdaad nog te beperkt, zijn toch beter dan ooit het geval is geweest.

In de analyse worden drie soorten crises genoemd, die de mensheid bedreigen. Dit zijn de bewapeningswedloop, de kloof tussen de rijke en de arme landen en de begrenzing van de groeimogelijkheden, die o.a. tot uiting komt in de relatie tussen bevolkingsgroei en voedseltekort. Op zichzelf is er geen nieuws onder de zon met deze constatering, ook al kan men niet ontkennen, dat het hier om reële problemen gaat. Daarom deze problemen echter alleen aangepakt kunnen worden door een vergaande nivellering, door een beperking van de individuele leefruimte en door een grootscheepse nationalisering is mij niet duidelijk. In de visie van de commissie wordt onderlinge wedijver als een onjuiste zaak gezien. Dit lijkt overigens in strijd met de conclusie, die verderop

<sup>1)</sup> Advies van de „Commissie van zes” aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR, februari 1972.

<sup>2)</sup> L. Hoffman, Wat doen we ermee?, *ESB*, 22 maart 1972, blz. 277.

wordt getrokken, dat een zekere concurrentie toch wel behouden moet blijven om de bureaucrativering te vermijden. Als men echter ziet hoe gedetailleerd de commissie ingrijpen van bovenaf gewenst acht, is het zeer de vraag of men ooit een ontstellende bureaucrativering zal kunnen vermijden.

Volgens de commissie dient de centrale overheid de bevoegdheid te bezitten de uiteindelijke beslissingen te nemen over de kapitaalstromen en de investeringen, de omvang en de richting van het wetenschappelijk onderzoek, de toepassing van nieuwe methoden en de invoering van nieuwe produkten, de normen te stellen aan materiaalverbruik en

verontreiniging, de vestigingsplaats van ondernemingen, de afbouw beperking en omschakeling van produktietakken en natuurlijk ook de inkomensverdeling.

Ik zie niet in, hoe dit alles verwezenlijkt moet worden zonder de wetten van Parkinson in hun meest extreme vorm te voorschijn te roepen. De ruimte voor particulier initiatief, die er overblijft, is zo gering dat deze maatschappij niets aantrekkelijks meer kan hebben, hoe schoon ze ook verder zou zijn. Dit rapport is niet meer dan een quasie-wetenschappelijke uitstalling van politieke vooroordelen. Dat neemt niet weg dat de problematiek, die hier en daar wordt aangestipt, zeer reëel is

en zal moeten worden aangepakt. De zgn. openheid van de commissie ten opzichte van andere politieke groeperingen is slechts schijn. De aanpak staat immers al vast. Het verbaast me niet, dat een groep van 'D'66 als reactie op dit stuk een discussienota het licht heeft doen zien, getiteld: „De behoefte aan een omgekeerde Marx”.

Hoewel men inderdaad niet kan ontkennen dat de maatschappij een beetje ziek is, lijkt mij de diagnose in dit rapport niet erg overtuigend. Niet overtuigend genoeg om ons blindelings in de „brave new world” te storten, die ons hier wordt voorgehouden.

P. Ressaenaar



**Prof. Ir. L. H. de Langen: Het besturen van een onderneming.**  
Wolters-Noordhoff NV, Groningen, 1971, XII + 307 blz., geb. f. 36.

Over het onderwerp dat dit boek behandelt is al heel wat geschreven. Toegegeven, het zijn meestal de theoretici die hun bespiegelingen over het leiden van ondernemingen aan het papier hebben toevertrouwd. Dat dit boek, zoals aangegeven, een hiaat aan de praktische zijde zou opvullen, lijkt enigszins overdreven. Was niet de eerste auteur op het gebied van het leiden van ondernemingen, Frederik Winslow Taylor, bij uitstek een practicus? En hebben na hem niet een aantal andere ondernemers, ook in Europa, zijn voorbeeld gevolgd? De Fransman Henri Fayol mag eveneens als voorbeeld worden genoemd van iemand die op inductieve wijze theorieën over het leiden van ondernemingen heeft opgesteld.

De schrijver van het hier besproken boek heeft een lange ervaring, in hoofdzaak als directeur van een grote onderneming, achter de rug. Dit heeft grote invloed op zijn werk gehad. Het boek doet sterk persoonlijk aan; de eerste persoon enkelvoud komt zeer vaak voor en ook de anecdote-achtige beschrijvingen van beleefde situaties ontbreken niet. Men heeft als lezer dikwijls het gevoel dat men door een

wijs man op vaderlijke wijze wordt toegesproken. Het verwondert dan ook niet te vernemen dat de stof is ontleend aan de colleges die De Langen als bijzonder hoogleraar aan de universiteit van Groningen heeft gegeven. De stof is in het algemeen op een gemakkelijke wijze behandeld; de beschrijvingen overwegen en slechts zelden worden controversiële problemen aan de orde gesteld.

Het boek bestaat uit een zestal hoofdstukken en de traditie getrouw, begint het eerste hoofdstuk met het doel van de onderneming, haar positie en haar beoordeling. Al aanstonds blijkt dat de schrijver een groot voorstander is van „free enterprise” en dat hij het ondernemen meer als een sportieve kunst dan als een wetenschap ziet. Bij de paragraaf over de beoordeling van de onderneming door de buitenwacht worden een aantal louter financiële maatstaven genoemd, zoals koersverloop, jaaromzet, eigen vermogen, balanspositie en uitgekeerde winst. Het moderne begrip „cash flow” treft men in het voorbijgaan wel ergens anders in het boek aan, maar helaas niet op deze plaats.

In het tweede hoofdstuk, handelend

over het bestuur van de onderneming, begint de schrijver met een uiteenzetting over de juridische grondslagen in Nederland en in enkele andere landen. Een stokpaard is daarbij kennelijk de verhouding tussen directie en de raad van commissarissen. Interessant in dit hoofdstuk zijn uitspraken als: „Vooral in kleine en middelgrote ondernemingen wordt de directeur zozeer in beslag genomen door dagelijkse zorgen, dat hij aan het rustig overdenken niet toekomt. Het richtinggevend beschouwen moet dan meer van de commissarissen komen”. Mede in verband met de relatie directeur-commissarissen de uitspraak: „De mens die niet gecorrigeerd of ten minste gekritiseerd wordt, degenerereert tot een soort karikatuur”. En tenslotte: „Het komt nogal eens voor dat directeuren die geen congres missen, en ook zelf frequent als spreker en forumlid optreden, in eigen huis het niet zo best doen”.

Lang is de titel van het derde hoofdstuk: „De onderneming als proces, voor welks besturing de directie verantwoordelijk is”. Het industriële proces wordt hier nader geanalyseerd, waarbij in het bijzonder de complexiteit de aandacht krijgt. Daarbij gaat het bij de schrijver niet alleen om het technische proces, maar ook om het proces van de menselijke arbeid. Uitvoerig gaat hij in op het speur- en ontwikkelingswerk en de daarmee samenhangende „marketing”.

„Investeren” is het thema van het vierde hoofdstuk. De Langen ziet deze activiteit als een kernprobleem van het leiden van ondernemingen. Het bepaalt de vernieuwing, de groei en daarom de toekomst van de on-

derneming. Hoe dit allemaal bedrijfs-economisch in zijn werk gaat, beschrijft de auteur niet. Wel gaat hij uitvoerig op het hoe van het investeren in, waarmee hij zijn oorspronkelijke discipline van ingenieur niet verloochent. En evenmin zijn lange ervaring als directeur van een grote onderneming. Het investeringsbeleid komt evenzeer ter sprake, waarbij omwonden wordt gesteld dat de investeringen dienen te passen in een planning op lange termijn. Een aantal voorbeelden van niet en wel geslaagde investeringen worden nader beschouwd. Op het gebied van de beoordeling en de selectie van investeringen wordt terloops melding gemaakt van de terugverdientijd en de disconteringsmethode en van de daarop betrekking hebbende literatuur. Daarentegen wordt weer grote aandacht besteed aan de uitvoering van investeringsprojecten.

Zeer sterk is het vijfde hoofdstuk van dit boek, handelend over de communicatie binnen de onderneming. Letterlijk zegt De Langen hierover het volgende: „Een leven waarin de communicatie een grote rol speelde, heeft mij vele malen getuige doen zijn van misverstanden en conflicten, die eenvoudig waren terug te voeren tot een tekort aan verbale vermogens. Ik geloof dat dit ten dele ligt aan de veel te geringe aandacht die de Nederlandse taal bij het onderwijs op lagere en middelbare scholen bij ons krijgt”.

Uitvoerig geeft dit hoofdstuk aan hoe de communicatie dient te worden georganiseerd. Daarbij wordt weer diep ingegaan op de relaties tussen de raad van commissarissen en de directie en op die tussen de directie en de lagere echelons in de onderneming. Als schoolvoorbeeld van communicatiemoeilijkheden wordt het geval van Prof. Dr. Ir. J. Goudriaan bij de NV Nederlandse Spoorwegen genoemd. De beschrijving van dit geval is echter zo summier dat de lezer zich terecht de vraag kan stellen of een dergelijk persoonlijk voorbeeld in een boek als dit past.

Behalve aan het beslissen en besluiten wijdt dit hoofdstuk ook nog enige aandacht aan de vergadertechniek en in het bijzonder aan de publikatie *Zuinig vergaderen* van Drs. B. W. Sweers en E. M. van Duffelen, die geleid heeft tot een leidraad bij het vergaderen in de onderneming die de auteur heeft geleid. Deze leidraad is als losse bijlage aan het boek toege-

voegd. Jammer dat hij weer zo'n 15 jaar oud is en langzamerhand een herziening behoeft. Bedrijfsbesprekingen in welke vorm dan ook, zullen in de toekomst een aldoor belangrijker element in het leiden van ondernemingen worden.

Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de strategie van de onderneming, die in de volgende fasen wordt behandeld: a. een inventarisatie van de relevante gegevens; b. een analyse van die gegevens; c. het voorzien van toekomstige ontwikkelingen; d. het kiezen van een positie daarin voor de eigen onderneming; e. het uitwerken van een plan voor de eigen onderneming, gevolgd door de voorbereiding en de uitvoering van dat plan.

Wij bevinden ons hier midden in het probleem van de lange-termijnplanning. Bij de eerste punten speelt de informatie over de markt, over de economische ontwikkeling en over de technologische vooruitgang een grote rol. Bij het kiezen van een positie in een stagnerende markt noemt de auteur als mogelijkheden: a. vechten om te domineren; b. samenwerken of samenvoegen; en c. diversificatie. Hij gaat uitvoerig op deze mogelijkheden in, profilerend van zijn ervaring in het bedrijfsleven, die hem in staat stelt zo menig treffend voorbeeld aan te halen. Bij het uitwerken van het plan wordt uitvoerig ingegaan op de problemen van de gemeenschappelijke onderneming („joint venture”).

Daarmee eindigt het boek tamelijk abrupt, zonder enige nabeschouwing, toekomstvisie of conclusie. Jammer, want dat zou nu juist de grote verdienste van een werk als dit kunnen zijn. Het boek is helaas in hoofdzaak descriptieve detailarbeid gebleven. Van enig theoretisch afstand nemen van de feiten is nauwelijks sprake. Jammer ook, omdat de ervaringen die De Langen op schrift heeft gesteld, voor een groot deel uniek zijn, dat wil zeggen dat zij alleen maar voor een bepaalde situatie gelden. Bovendien leert de maatschappelijke ontwikkeling ons dat ervaring snel veroudert. De ervaring van gisteren, zelfs in vrijwel vergelijkbare situaties, kan vrijwel nooit de ervaring van morgen zijn.

Niettemin heeft het boek verdiensten. Het laat zich vlot lezen en werpt een blik op de situatie en de ontwikkeling van ons bedrijfsleven in de 25 expansieve jaren na de tweede wereldoorlog. Het toont ook duidelijk hoe de ondernemer met een technische achtergrond en met sociale ge-

voelens in die periode dacht en handelde. In zoverre mag hier zeker worden gesproken van een goede bijdrage tot de bestaande literatuur over het besturen van ondernemingen.

P. van Zuuren

---

**Centraal Bureau voor de Statistiek: Statistiek van de investeringen in vaste activa in de nijverheid 1969.** Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1971, 36 blz., f. 6.

De statistiek heeft betrekking op bedrijven in de nijverheid, waaronder begrepen zijn de bedrijfstakken delfstoffenwinning, industrie, bouwnijverheid en openbare nutsbedrijven. Aan de regionale verdeling van investeringen en aan vergelijkbaarheid van de uitkomsten met vroegere jaren is aandacht geschonken.

**Theodor Geiger: De creatieve voorhoede.** (Oorspronkelijke titel: Aufgaben und Stellung der Intelligenz in der Gesellschaft. Vert. door J. W. M. van Boxel). Keur der sociologie: reeks „Moderne”, Universitaire Pers, Rotterdam, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen, 1970, 236 blz., f. 22,50.

Het thema van dit boek is: de functie en de positie van de intelligentsia in de Europese samenleving. De stof is over vier delen verdeeld. In deel I wordt aandacht geschonken aan de cultuursociologische achtergrond en aan de geboorte van de intelligentsia. Deel II beziet de maatschappelijke taak van de intelligentsia. In deel III komen de maatschappelijke structuur van de intelligentsia en de economische bestaansvoorwaarden aan de orde. Deel IV tenslotte gaat over de sociale houding van de intelligentsia én over de beoordeling van de intelligentsia door de maatschappij. Dr. Th. J. Hooning heeft het boek van een \*18 bladzijden tellende inleiding over leven en werk van Geiger voorzien.

**Bestandsorganisatie. Deel I. De structurering van gegevensverzamelingen; retrieval- en updatingsaspecten.** Samsom Uitgeverij, Alphen aan den Rijn-Brussel, 1971, 62 blz., f. 14,80.

Rapport van de Werkgroep Bestandsbeheer ingesteld door de Stuurgroep Computergebruik en -beheer van de Stichting Het Nederlands Studiecentrum voor Informatica.

**Dr. J. L. Stassen: Over democratie.** Universitaire Pers, Rotterdam, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen, 1971, 209 blz., f. 15.

De auteur van dit boek reserveert democratie voor het staatkundig gebeuren. Gegeven dit uitgangspunt vestigt hij in een historisch exposé allereerst de aandacht op democratiseringsprocessen in het Westen, in Centraal- en in Oost-Europa. In een tweede deel geeft hij theoretische beschouwingen en in een derde deel een schets van het eigentijdse politieke proces.

**Centraal Bureau voor de Statistiek: Statistiek der gemeentefinanciën. Economische categorieën. Rekeningen 1967.** Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1971, 48 blz., f. 6,50.

Deze uitgave is een voortzetting van de reeks „Statistiek der gemeentefinanciën, economische categorieën”, waarvan in januari 1966 de eerste volgens de huidige opzet werd gepubliceerd onder de titel „De gemeentefinanciën in economische categorieën, methodologie en uitkomsten 1957-1960”. Daarna verschenen statistie-

ken over de jaren 1961, 1962, 1963 en 1965.

**Stichting Bedrijfskunde: Inventarisatie der universitaire bedrijfskundige opleidingen in Nederland.** Stichting Bedrijfskunde, Rotterdam, 1971, 40 blz., f. 1,50.

Het rapport geeft een schematisch overzicht van de programma's, opleidingsmethoden en onderzoekprojecten van de universitaire bedrijfskundige opleidingen in Nederland aan de hand van door deze instellingen verstrekte gegevens.

**Drs. S. Aukema en G. van Donseelaar: De financiële positie van landbouwbedrijven.** Boekjaar 1969/70, Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag, 1972, 94 blz., f. 6,50.

Doel van dit onderzoek is inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de financiële positie van de landbouwbedrijven. Bij deze ontwikkeling werden de vermogenspositie van de ondernemer en de inkomensvorming en inkomensbesteding van de ondernemer en van zijn gezinsleden

beschouwd, alsmede de gegevens over dit onderwerp, die het LEI reeds vele jaren publiceert.

**Centraal Bureau voor de Statistiek: Landbouwstelling 1970, deel I.** Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1972, 213 blz., f. 24.

In deze uitgave is cijfermateriaal opgenomen over de bedrijfsgrootte, de rechtspositie van het bedrijfshoofd, de rechtsvorm van het grondgebruik, de bedrijfsverkaveling, de gewasindeling naar bedrijfs- en arealgrootte en de indeling van de veestapel naar bedrijfsgrootte en aantal dieren per bedrijf.

**Centraal Bureau voor de Statistiek: Fabrieken van stalen meubelen en aanverwante bedrijven 1969.** Productiestatistiek. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1972, 19 blz., f. 3,50.

Deze statistiek heeft betrekking op een groep van bedrijven uit de metaalnijverheid, die in hoofdzaak meubelen en aanverwante artikelen vervaardigen uit stalen plaat en stalen buis, alsmede op de fabrieken van staaldraadmatten.



Enschede is een moderne, ruim gebouwde stad met 140.000 inwoners, gelegen in een recreatiegebied bij uitstek. Er zijn goed doordachte woonwijken en prettige winkelcentra. Enschede is een levende stad in Twente, een gebied dat in verschillende opzichten een belangrijke ontwikkeling doormaakt. De gunstige woonmogelijkheden en uitstekende onderwijs- en culturele voorzieningen maken Enschede tot een stad met aantrekkingskracht.

# gemeenteenschede

Bij de Openbare Nutsbedrijven wordt i.v.m. de pensionering van de huidige functionaris per 1 oktober 1972 gevraagd een

## directeur

### Algemene informatie:

De Openbare Nutsbedrijven is een nieuwe dienst recent ontstaan door integratie van het Elektriciteitsbedrijf en het Gas- en Drinkwaterbedrijf. Het geheel omvat thans de gas-, water- en elektriciteitsdistributie en de waterwinning. Het personeelsbestand bedraagt circa 300 man; het totaal aantal aansluitingen circa 135.000.

Hoewel het integratieproces reeds in belangrijke mate is voortgeschreden, zal dit o.l.v. de nieuw aan te stellen functionaris moeten worden voltooid.

### Eisen:

- academische of daarmee vergelijkbare opleiding;
- managerskwaliteiten, waarbij naast de noodzakelijke technische, economische en commerciële capaciteiten over goede contactuele eigenschappen en een uitstekend vermogen tot organiseren en coördineren dient te worden beschikt;
- bij voorkeur ervaring in een leidinggevende positie.

### Salaris:

Van f 4197,— tot f 5190,— bruto per maand. Aanstelling boven het minimum is mogelijk.

De premie A.O.W. is voor rekening van de gemeente.

De gebruikelijke gemeentelijke rechtspositieregelingen, zoals IZA-ziektekostenregeling en het verplaatsingskostenbesluit, zijn van toepassing.

Een psychologisch onderzoek maakt deel uit van de selectieprocedure. Over de resultaten hiervan zal in alle openheid met de sollicitanten van gedachten worden gewisseld.

Nadere inlichtingen over de aard en de inhoud van de functie worden gaarne verstrekt door de directeur van de Openbare Nutsbedrijven, de heer A. K. van 't Hullenaar, tel. 05420-20243.

Het is bij de gemeente Enschede gebruikelijk aan gegadigden voor een vacante functie een sollicitatieformulier toe te zenden. Belangstellenden voor deze functie worden dan ook verzocht binnen twee weken bij het bureau Personeelskeuze van de Secretarie (Postbus 20) een dergelijk formulier aan te vragen.

Financieel sterk en expanderend concern, dat zich met haar vele dochterondernemingen onder meer beweegt op het gebied van de bouw en de metaalindustrie, zoekt een

## **FINANCIELE TOPFUNCTIONARIS**

die in het directie-team van het concern in het bijzonder belast zal worden met de financiële facetten van het beleid.

Gedacht wordt b.v. aan een

### **ACCOUNTANT met managers-kwaliteiten,**

die ambitie heeft om in teamverband de vele mogelijkheden, welke het concern in zich draagt tot verdere ontplooiing te brengen.

Gezocht wordt een kandidaat, die goede contactuele eigenschappen bezit en ruime ervaring heeft in de financieel-economische (bege-)leiding van ondernemingen.

De honorering is geheel in overeenstemming met de importantie van de functie.

Sollicitaties, welke strikt vertrouwelijk zullen worden behandeld te richten aan het bureau van dit blad onder no. E.S.B. 14-1, postbus 42, Schiedam.



## **Katholieke Hogeschool Tilburg**

Bij de faculteit der rechtsgeleerdheid is met ingang van het collegejaar 1972/1973 een vacature te vervullen voor een

### **gewoon hoogleraar in de economie**

De taak van de te benoemen ordinarius omvat zowel het geven van onderwijs in de algemene economie als het verrichten van wetenschappelijk onderzoek op dit gebied. Het onderwijs is bestemd voor prekandidaats- en doctoraalstudenten in de rechten en in de sociologie.

In verband met de eigen aard van het economie-onderwijs in beide faculteiten wordt het onderwijs verzorgd door een team van docenten waaraan door de te benoemen hoogleraar leiding zal worden gegeven. Als zodanig zal hij in beide faculteiten werkzaam zijn.

Gegadigden voor deze functie kunnen zich voor 30 april a.s. schriftelijk wenden tot de voorzitter van de benoemingscommissie, Prof. Mr. Ch. P. A. Geppaart, Arthur van Schendelpark 39 te Tilburg, onder overlegging van een curriculum vitae en een lijst van publikaties.

Zij die op mogelijke kandidaten de aandacht willen vestigen, worden verzocht binnen dezelfde termijn hiervan mededeling te doen.

Inlichtingen worden desgewenst verstrekt door Prof. Dr. P. P. van Berkum, Ringbaan Oost 202, Tilburg, telefoon (04250) 2 47 42.